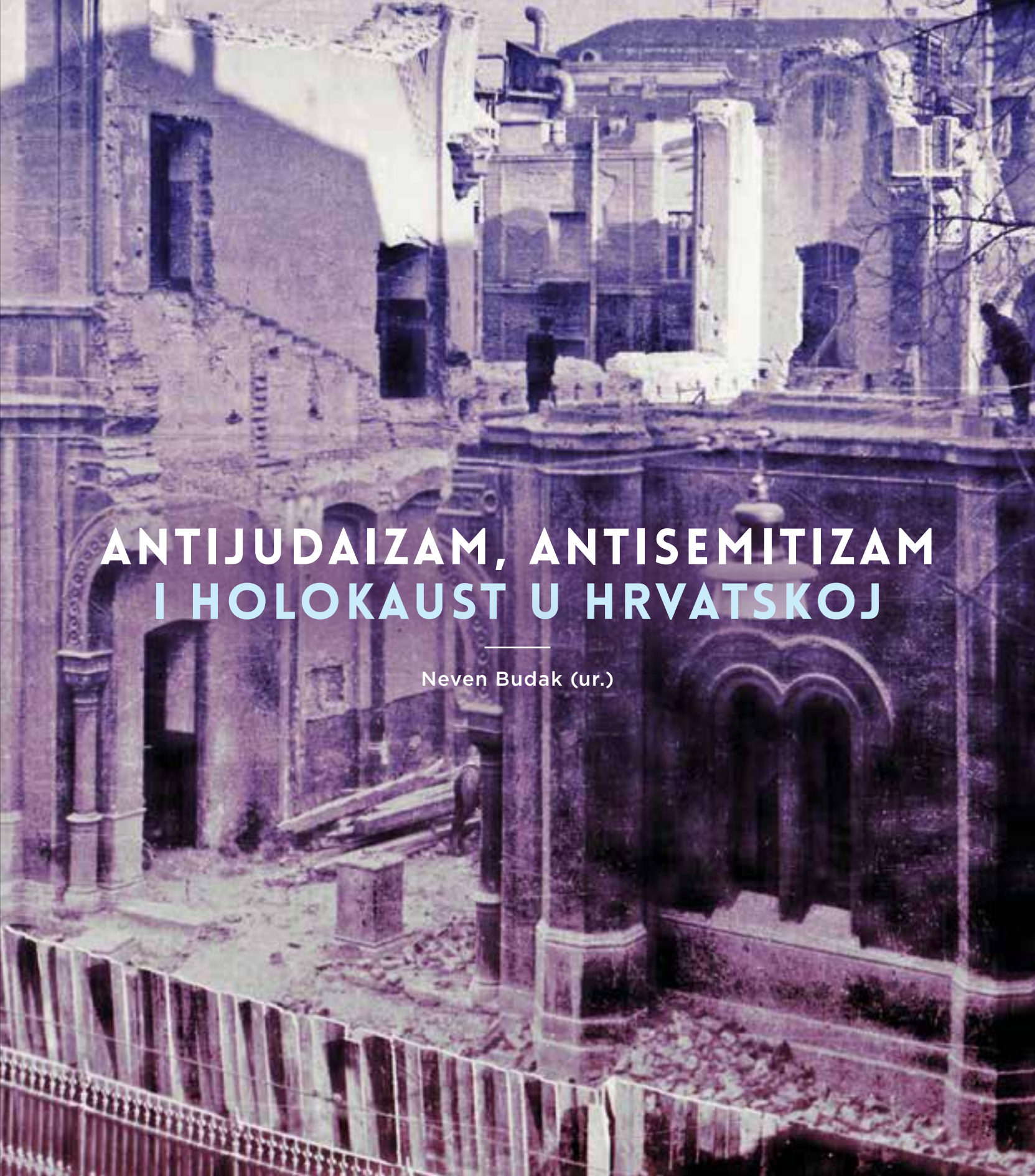

ANTIJUDAIZAM, ANTISEMITIZAM I HOLOKAUST U HRVATSKOJ

Neven Budak (ur.)

ANTIJUDAIZAM, ANTISEMITIZAM I HOLOKAUST U HRVATSKOJ

NAKLADNIK

Predstavnik židovske nacionalne manjine Grada Zagreba
Židovska općina Zagreb
Šoa akademija

ZA NAKLADNIKA

Sanja Zoričić - Tabaković
Predstavnik židovske nacionalne manjine Grada Zagreba

UREDNIK

Neven Budak

LEKTURA

Neli Mindoljević

KOORDINATOR PROJEKTA

Saša Cvetković

GRAFIČKO OBLIKOVANJE

Tvrtko Gregurić

TISAK

OFFSET TISAK NP GTO d.o.o., Zagreb

ISBN 978-953-49219-0-6

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne
i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001077482.

Tiskanje dovršeno u studenom 2020.

Antijudaizam, antisemitizam i Holokaust u Hrvatskoj

Uredio
Neven Budak

Zagreb, 2020.

SADRŽAJ

7

Riječ urednika

9

Neven Budak

ANTIJUDAIZAM I ANTISEMITIZAM
PRIJE DRUGOGA SVJETSKOG RATA

45

Hrvoje Klasić

ŽIDOV I U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ
– REPRESIJA

79

Tvrtko Jakovina

UNIŠTENJE ŽIDOVA U NDH

129

Snježana Koren

SLIKE SVIJETA U ŠKOLSKIM KLUPAMA
NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

149

Žarko Puhovski

ŠTO TO NE VALJA SA ŽIDOVIMA/ŽIDOVKAMA?
VIKTIMOLOGIJA ILI NOSOLOGIJA?

RIJEČ UREDNIKA

Knjižica koja je pred vama nastala je za potrebe Šoa akademije, obrazovnog projekta Židovske općine Zagreb i Predstavnik židovske nacionalne manjine Grada Zargeba, kojem je svrha upoznati što veći broj ljudi, a prije svega nastavnike i mlade, sa stradanjima Židova na području NDH. Poticaj za njezinu izradu dala je Sanja Tabaković, voditeljica Šoa akademije (*sho'ah*: katastrofa, opustošenje).

Da bi se masovni zločin poznat kao Holokaust (grč. *ὁλόκαυστον*: potpuno spaljen, žrtva paljenica) mogao razumjeti, potrebno je upoznati se i s njegovim korijenima koji sežu u daleku prošlost. Jednako tako moraju se razumjeti i korijeni antisemitizma, ili točnije antijudaizma, koji su omogućili provođenje Holokausta na području NDH.

Ovo djelo nema znanstvenih pretenzija, iako nije u potpunosti lišeno znanstvenog aparata. Njegova je namjera informirati zainteresirane i nadopuniti one kompetencije koje hrvatski učenici dobivaju tijekom nastave povijesti u osnovnim i srednjim školama.

Likovni prilozi manjim dijelom potječu iz otvorenih internetskih izvora, a većinom su dobiveni ljubaznošću Hrvatskog povijesnog muzeja, Hrvatskog državnog arhiva, Državnog arhiva u Rijeci, Muzeja Grada Koprivnice, Gradskog muzeja Varaždin, Gradskog muzeja Vinkovci, Muzeja Slavonije u Osijeku, Javne ustanove Spomen-područje Jasenovac, Židovske općine Zagreb, Sanje Cimper, Milivoja Dretara, Vladimira Kalšana, Stribora Uzelca Schwendemanna, Ive Ujević Birtić i kolegica Nataše Mataušić i Rajke Bućin koje su ovdje objavljene priloge, uz mnoge druge, prikupile za izložbu *Ako tebe zaboravim...* održanu 2020. u Francuskom paviljonu Studentskog centra u Zagrebu. Autor legendi uz ilustracije je urednik ove knjižice.

Nadamo se da će ove stranice prije svega kod mladih ljudi pomoći osvijestiti težinu počinjenog zločina i razviti svijest o opasnosti od njegova ponavljanja, ne nužno i ne samo prema Židovima.

Neven Budak

ANTIJUDAIZAM I ANTISEMITIZAM PRIJE DRUGOGA SVJETSKOG RATA

Nedavno istraživanje provedeno na velikom broju ispitanika u Europi pokazalo je da je antisemitizam raširena i vrlo živa pojava. Neki su ispitanici vjerovali da Židovi čine 20 % svjetske populacije, drugi su bili uvjereni da ih ima malo, ali da zato imaju neizmjeran utjecaj na svjetske financije. Dok mnogi, pogotovo mladi, nemaju pojma što je to Holokaust i što se Židovima dogodilo pod nacizmom i njemu bliskim režimima, drugi misle da Židovi Holokaust iskorištavaju da bi ojačali svoj utjecaj, a treći su uvjereni da su Židovi sigurno nešto skrivili jer im se Holokaust inače ne bi bio dogodio. Kao što je ustvrdio Manfred Gerstenfeld, antisemitizam je ukorijenjen u europskoj kulturi, što ne znači da ga podržava većina ili svi Europljani. Ni balet, kaže Gerstenfeld, ne vole svi, pa je usprkos tomu dio europske kulture.

Ipak, može se pretpostaviti da antisemita ima više nego ljubitelja baleta, a i tradicija antisemitizma mnogo je starija.¹

Zbog osjećaja straha ili barem nelagode neki Židovi upravo napuštaju slobodarsku Francusku i sele se u Izrael, a nesigurnost osjećaju i u nekim drugim državama.² Svatko tko se pokuša racionalno zapitati zašto su Židovi i danas, nakon nevjerojatnih strahota koje su doživjeli u tridesetim i četrdesetim godinama prošlog stoljeća i dalje meta animoziteta ili čak mržnje, neće odgovor moći naći u današnjici. Morat će ga potražiti u dalekoj prošlosti pa će ga put polako voditi sve bliže našem vremenu. Pritom uzroke neće gotovo nikad moći naći u stvarnim događajima, nego u vjerskom nauku, pseudoznanosti i kolektivnoj psihologiji, tako duboko usađenoj u svijest današnjeg čovjeka – bio on vjernik ili ne – da zbog toga što su nam svjetonazori zasnovani na stereotipima samo rijetki mogu mimo njih razaznati stvarnost. Kako bismo i mi to uspjeli, moramo se, dakle, zaputiti u prošlost, dvije tisuće godina unatrag.

Na početku tog traganja treba ustanoviti razliku u značenju dvaju pojmova koji se oba odnose na negativan stav prema Židovima. Pojmom antijudaizam koristimo se kada govorimo o neprijateljstvu prema Židovima kao vjerskoj ili kulturnoj zajednici, različitoj od štovatelja različitih pretkršćanskih božanstava, od kršćana ili od sljedbenika islama. Antisemitizam se zasniva na rasnoj ili etničkoj netrpeljivosti. Iako je ova dva oblika negativnog odnosa prema Židovima ponekad teško razlikovati, jer se identitet Židova uvelike zasnivao na vjeri, ipak možemo antijudaizam lakše pripisati starijim povijesnim razdobljima, a antisemitizam modernom i suvremenom dobu u kojem sve veću važnost

¹ Manfred Gerstenfeld: The Deep Roots of Anti-Semitism in European Society, *Jewish Political Studies Review* 17:1-2 (Spring 2005), <https://www.jcpa.org/phas/phas-gerstenfeld-s05.htm> (pristupljeno 6. rujna 2019.).

² <https://www.dw.com/en/france-jews-are-fleeing-anti-semitism/av-47698595> (pristupljeno 6. rujna 2019.).

dobivaju nacije, a onda i rasne teorije. Sam pojam antisemitizam pojavio se u Njemačkoj u kasnom 19. st. On, dakako, uključuje i vjersku netrpeljivost, ali pogađa i one Židove koji su se u potpunosti asimilirali, sekularizirali, koji su nereligiozni ili su čak prešli na neki oblik kršćanstva. Zato se antisemitizam ne može razumjeti bez antijudaizma, a upravo nam on otkriva postojanost negativnog odnosa prema Židovima, tako imanentnog našoj kulturi da ga ni sekularizacija suvremenog europskog društva s jedne, a Židova s druge strane, nije mogla izbrisati. Ponekad se može naići i na pojam judeofobija. Premda se on ne čini prikladnim za označavanje ukupnog odnosa nežidova prema Židovima, činjenica je da oni koji su drugi i drukčiji i koje ne poznajemo dovoljno mogu u nama izazvati prvo strah, a onda kao reakciju na to netrpeljivost ili čak mržnju.

U djelima starijih antičkih pisaca isprva su se prema Židovima iskazivali pozitivni stavovi, da bi se to postupno promijenilo, počevši s pisanjem egipatskog povjesničara Maneta u 3. st. pr. n. e. Njegovu *Povijest Egipta* stoljećima poslije sažimali su kršćanski pisci poput Euzebija iz Cezareje, što je moglo pridonijeti širenju njegovih antijudaističkih stavova. Ono po čemu su sljedbenici Jahvea odudarali od svojih suvremenika i zbog čega su mogli izazvati odbojnost prema sebi bio je upravo njihov monoteizam, jedinstven u okruženju u kojem su sve ostale religije bile politeističke. Osim negativnog odnosa prema Židovima u literaturi, gotovo istovremeno zabilježena su i protjerivanja iz nekih gradova, napadi na židovske zajednice i zabrana prakticiranja židovske vjere. U nastojanju da helenizira svoje kraljevstvo, vladar Sirije i Palestine, Antioh IV. (215. – 164. pr. n. e.), zabranio je pod prijetnjom smrtne kazne štovanje Jahvea u Jeruzalemu, a u Hramu je postavio kip Zeusa. To je izazvalo pobunu ortodoksnih Židova (Hasida) pod vodstvom Jude Makabejca koji je uspio zauzeti Jeruzalem, izbaciti Zeusov kip iz Hrama i ponovno ga posvetiti

(tog se događaja Židovi prisjećaju proslavom Hanuke). Judina braća nastavila su borbu nakon njegove smrti i oslobodila Izrael, ustanovivši Hazmonejsko kraljevstvo.

Židovi su se s vremenom nastanjivali i izvan Izraela, bilo da su odvođeni silom (kao u slučaju Babilonskog sužanjstva), bilo da su migrirali svojevolumno. Židovske zajednice mogle su se naći u Siriji, Babiloniji, Egiptu, sjevernoj Africi, na Kreti i u Rimu.

Najveća židovska zajednica starog vijeka, ona u egipatskoj Aleksandriji, razlikovala se od drugih po svom bogatstvu, ali i povlasticama koje je uživala pod Ptolomejevićima i prvim rimskim carevima. Židovi su bili ravnopravni ostalim stanovnicima velegrada, a zauzimali su i važne administrativne i vojne funkcije. To sve ipak nije moglo prikriti netrpeljivost koja je vladala između njih kao sljedbenika samo jednog boga, i pripadnika ostalih mnogobožackih religija. Prve akcije Rimljana protiv Židova dogodile su se kada je 38. godine n. e. car Kaligula zahtijevao od njih da ga štiju kao božanstvo, što je Židovima bilo neprihvatljivo. Mnogobošci su iskoristili priliku i nagovorili rimskog upravitelja grada da im dopusti progon židovskih stanovnika. Uz njegovu suglasnost počelo je pljačkanje židovskih dućana i kuća, zlostavljanje i ubijanje. Aleksandrijski pogrom označio je početak dva tisućljeća dugog razdoblja u kojem će Židovi iz različitih razloga biti izlagani zlostavljanju koje se odvijalo po sličnom obrascu: oni koji su ih mrzili kao druge i drukčije, ubijali ih, protjerivali i oskvrnjivali njihove sinagoge uništavali su, ali još češće prisvajali i njihovu imovinu. Vladavina ludog rimskog cara bila je početak prvog tisućljeća. Vladavina ludoga njemačkog diktatora obilježila je kraj drugoga. Između jednoga i drugoga odvijao se mučan niz ponižavanja, nesreća i borbe za opstanak zajednica koje su rijetko uživale malo dulja razdoblja mira i prosperiteta.

Uspostava rimske vlasti nad Hazmonejskim kraljevstvom započela je 64. pr. n. e. Novi su gospodari postupno gušili židovsku autonomiju, što je rezultiralo izbijanjem ustanka 66. n. e. Car Vespazijan i njegov sin Tit ugušili su ga u krvi, a kao zadnje uporište pao je 70. i Jeruzalem. Tom je prilikom srušen hram, tisuće su ljudi ubijene, a mnogi su potražili spas u drugim krajevima Carstva, pa i izvan njega.

Dok je Rimsko Carstvo bilo politeističko, položaj Židova izvan Judeje nije bio loš, iako ni tada nisu bili u potpunosti pošteđeni progona. Tako je car Tiberije 19. n. e. protjerao iz Rima sve Židove, pod optužbom da su četvorica njih htjeli opljačkati neku bogatu građanku. Ipak, Židovi su uživali povlasticu da smiju zadržati svoju vjeru, što nije bio slučaj sa svim ostalim podanicima Carstva. S vremenom je tolerancija bivala i većom (usprkos novim židovskim ustancima 115. – 117. i 132. – 136.) pa su 2. i 3. stoljeće razdoblje mirnog razvitka židovskih zajednica koje su se proširile po raznim dijelovima Carstva, pogotovo na mediteranskim obalama. S prevladavanjem kršćanstva, međutim, situacija se stala mijenjati.

Kršćanstvo se, nakon što je postalo dominantnom, a pogotovo pošto je proglašeno službenom religijom Rimskog Carstva, nametnulo kao novi neprijatelj židovstva. Iako je to sada bio sukob dviju monoteističkih religija (kojima će se uskoro pridružiti i treća – islam), k tome istovrsnih korijena, situacija za Židove time nije postala lakšom. Nije pomoglo ni to da su prvi Kristovi sljedbenici bili Židovi. Kršćanstvo u početku i nije bilo drugo do nastojanje da se vjernici pridržavaju ispravna učenja hebrejske vjere, ali je sukob oko pitanja je li Isus bio sin Božji i je li uskrsnuo doveo do raskola i podjele Židova na pripadnike tradicionalnog židovstva i sljedbenike Kristova nauka koji su počeli privlačiti i pripadnike drugih naroda. Kršćani su ubrzo počeli optuživati tradicionaliste da su krivi za Isusovu smrt, polažući time temelj za

opravdavanje progona Židova sve do najnovijeg doba. Već tijekom 2. st. javljaju se tekstovi u kojima se ističe kolektivna krivnja Židova za Isusovu osudu i raspeće, čime se uspješno počelo brisati sjećanje na stvarne početke kršćanstva.

Postupno se za Židove uvode razne restrikcije. Isprva se kršćanima zabranjivalo sklapati brakove sa Židovima, a ne dopušta im se ni poštovanje šabata. Car Teodozije (379. – 395.), koji je kršćanstvo proglasio službenom religijom, zabranio je Židovima stupati u državnu službu i vojsku, a priječi im se i bavljenje pravničkom profesijom ili držanje robova. Za Teodozijevih nasljednika na carskom prijestolju, tijekom 5. i 6. st., konfisciraju se ili uništavaju pojedine sinagoge, a dozvolu za popravke dobivaju samo one kojima prijeti rušenje.

U razdoblju ranoga srednjeg vijeka neki zapadnoeuropski i srednjoeuropski vladari bili su tolerantni prema Židovima, što je omogućilo višestoljetno jačanje židovskih zajednica od Pirinejskog poluotoka do Praga, čiji su se pripadnici u velikoj mjeri bavili trgovinom. No i u to vrijeme bilo je obratnih primjera pa su vizigotski kraljevi donosili mjere protiv Židova, a u zemljama pod vlašću Bizanta vrijedio je Justinijanov zakonik koji je sadržavao protu-židovske odredbe.

U vrijeme bizantsko-perzijskih ratova Židovi su se nadali pomoći prvo Perzijanaca, a potom i Bizantinaca, u obnovi svoje autonomije, ali je bizantski car Heraklije nakon uspješnog osvajanja Jeruzalema 628., čime je postao heroj kršćanstva, usprkos suprotnim obećanjima, započeo s novim progonima Židova od kojih su mnogi pobjegli u Egipat. Istovremeno su i neki autori, poput Leoncija, biskupa na Cipru, nastavili pisati polemike protiv Židova.

Nakon muslimanskog osvajanja Palestine 638. položaj Židova se popravio, iako je ostala na snazi zabrana obnavljanja sinagoga. Bilo im je dopušteno i naseljavanje Jeruzalema, prvi put nakon nekoliko stoljeća. Zato ne treba čuditi da su se Židovi 1099. pridružili muslimanima u obrani Jeruzalema i Haife od

križara. No suživot Židova i muslimana nije svuda i kroz cijeli srednji vijek bio jednak. Na Pirinejskom poluotoku, pod vlašću Omejadskoga kalifata, židovska se kultura slobodno razvijala, a Kordoba je postala njezinim važnim središtem. S promjenom vlasti i dolaskom sjevernoafričkih Almoravida u 11. st. stanje se znatno pogoršalo jer su novi vladari bili netolerantni prema svim inovjercima. Zbog toga su se mnogi tamošnji Židovi odlučili na migraciju prema snošljivijim istočnoarapskim zemljama ili prema kršćanskom sjeveru. No i u Siriji, Iraku, Egiptu i Jemenu povremeno su se izdavale naredbe da se ruše sinagoge ili da Židovi moraju, pod prijetnjom smrti, prijeći na islam.

Križarski ratovi, koji su započeli 1096., značili su novu eskalaciju sukoba kršćana i Židova. Nakon zauzeća Jeruzalema došlo je do pokolja velikog broja Židova, a nova im je vlast zabranila posjedovanje zemlje, zbog čega su se u većoj mjeri nego prije posvetili trgovini i obrtima.

Vjerski fanatizam koji je pokrenuo prvi križarski pohod doveo je do velikih progona u Porajnju, gdje je stradalo oko 12 000 Židova, i u Francuskoj. Grof Rajmund IV. Tuluški štitio je doduše Židove, ali je nakon rata „pravovjernih” kršćana protiv južnofrancuskih albigenza, smatranih hereticima, Katolička Crkva i ondje uvela protužidovske zakone kako bi učvrstila svoj položaj u „novoosvojenoj” pokrajini.

Položaj europskih Židova otada se ubrzano pogoršavao. U protužidovskim tekstovima pojavile su se optužbe da Židovi u svojim ritualima žrtvuju djecu i koriste njihovu krv u svojim obredima, a da su većinom čarobnjaci koji su sklopili pakt s Đavlom. Počela im se određivati boja odjeće (žuta) ili neki simbol (žute oznake na odjeći ili posebno dizajnirani šiljasti šeširi) koji bi ih obilježavali i činili vidljivo različitim od ostalog stanovništva. Ta se praksa ponegdje zadržala sve do prosvjetiteljskog 18. st. Povremeno su čitave zajednice bile izlagane progonima i protjerivane pa su tako 1290. svi engleski

Židovi morali napustiti Kraljevstvo, a slično se dogodilo njemačkim Židovima sredinom 14. st. i francuskima 1396. Četvrt stoljeća poslije protjerane su i tisuće austrijskih Židova. Iz Papinske Države istjerani su 1569.

U naročito težak položaj europski su Židovi došli u vrijeme izbijanje najveće srednjovjekovne epidemije kuge, tzv. Crne smrti 1348. – 1349. Kako tada nisu bili poznati razlozi i načini širenja epidemije koja je u ponekim dijelovima Europe odnijela živote i dvije trećine stanovništva, smatralo se da to mora biti ili Božja kazna, ili djelo Đavla. S obzirom na to da su Židovi već bili smatrani đavoljim suradnicima, nije trebalo dugo čekati da ih se optuži da trovanjem bunara uzrokuju bolest. Papa Klement VI. nastojao ih je zaštititi izdajući dvije bule, ali je i to bilo uzalud. Stotine židovskih zajednica bile su uništene, a stradavali su i oni Židovi koji nisu živjeli u krajevima već pogođenima kugom, pa su tako građani Strasbourga spalili 900 živih sugrađana. Židovi tada nisu bili jedine žrtve histerije – krivce se tražilo i u ženama koje su u velikim brojevima optuživane da su vještice i osuđivane na lomaču.

Ondje gdje su se njihove zajednice ipak održale, Židovi su bili izloženi raznim zabranama i ograničenjima. Nisu smjeli nositi oružje i nisu smjeli obrađivati zemlju. Dakako da im je bilo onemogućeno stjecanje plemićkog statusa. Zbog toga su se neki morali posvetiti zanimanju koje se u mnogim zemljama smatralo prezrenim – posuđivanju novca uz kamatu. S obzirom na to da je Crkva branila kršćanima takav način zarade (premda bez uspjeha), time su se Židovi mogli slobodno baviti. Paradoksalno, na taj se način položaj pojedinaca mogao poboljšati, ako su uspješno poslovali, ali se kolektivni položaj pogoršao. Dužnici židovskih novčara bili su uglavnom kršćani pa se stoljećima stvarala slika o pohlepnim Židovima koji na kršćanima beskrupulozno zarađuju.

S vremenom se u mnogim gradovima stvaraju geta, zidom i vratima odvojena od ostalih gradskih dijelova. Takva je praksa prvi put zabilježena u Maroku u 13. st. da bi se potom proširila po islamskom svijetu. U kršćanskoj Europi geta nastaju tijekom 14. i 15. st. S jedne je strane to bio način da se Židove marginalizira i izolira kao nepripadnike gradske zajednice, no s druge im se strane time ponekad pružala zaštita pred nasilničkim ispadima njihovih sugrađana, pogotovo u tjednu prije Uskrsa kada su kršćani bili naročito skloni iskaljivanju bijesa zbog Isusova raspeća.

Dovršetak kršćanske rekonkviste Pirinejskog poluotoka 1492. nije značio samo protjerivanje muslimana, nego i žestoki pritisak na tamošnje Židove kojima je dana mogućnost da se u roku od četiri mjeseca isele ili pokrste. Nakon španjolskih kraljeva slično je 1496. postupio i Portugal. Pokrstilo se oko 50 000 Židova. Inkvizicija je sve do 1821. pratila potomke tih „novih kršćana”, provjeravajući njihovo pravovjerje. Međutim, ni prelazak na novu vjeru nije spasio 4000 – 5000 Židova koji su – usprkos kraljevoj zaštiti – bili pobijeni u neredima 1506. Oni koji su odlučili emigrirati, njih oko 165 000, otišli su u sjevernu Afriku i Osmansko Carstvo ili pak u Nizozemsku, Italiju i Francusku. Ti tzv. Sefardi sa sobom su donijeli svoj jezik (ladino) i kulturu. U Osmanskom Carstvu mogli su slobodno prakticirati vjeru, a sultan Sulejman Veličanstveni dopustio im je moliti se u Jeruzalemu na Brdu Hrama, što odavno nisu smjeli.

Ni reformacija nije donijela promjene u odnosima Židova i kršćana. Martin Luther objavio je 1543. pamflet „O Židovima i njihovim lažima”. Zahtijevao je da se protiv njih stalno provode stroge mjere, pa je čak napisao da kršćani griješe što ih sve ne pobiju. Antijudaizam je po ocjeni nekih istraživača s pojavom luteranstva postao gori nego onaj srednjovjekovni, a teško je ne povezati Lutherove stavove napisane u srcu Njemačke s onim što će se na istom

prostoru dogoditi četiri stoljeća poslije. Pretkraj života veliki se reformator zalagao za kršćanski pristup Židovima (kao, uostalom, i na početku svoje karijere), ali sjeme njegova nauka već je bilo posijano. Reformirane Crkve tek su krajem 20. st. odbacile njegove antijudaističke stavove.

Za razliku od nekih drugih europskih vladara, poljski su kraljevi bili skloni naseljavanju Židova jer su prosudili da će pridonijeti ekonomskom razvitku kraljevstva. Zbog toga se s vremenom njihov broj u Poljsko-litvanskom Kraljevstvu znatno povećao. Pogotovo je bila važna njihova uloga u koloniziranju slabo naseljena teritorija kasnije Ukrajine, gdje su stvorene stotine židovskih naselja zapadno od Dnjepra. Židovi su ondje mogli obrađivati zemlju, a radili su i kao upravitelji imanja poljskih plemića. No sredinom 17. st. Poljska zapada u tešku krizu koja je započela ustankom Bogdana Hmeljnickog, kozačkog hetmana koji je nastojao stvoriti neovisnu Ukrajinu i koji je tijekom 1648. izvršio genocid nad ukrajinskim Židovima, uništavajući navodno oko 300 naselja. Smatra se da su ubijeni deseci tisuća tamošnjih Židova, ali su sela i gradići vrlo brzo obnovljeni i sve do 19. st. to je bila regija s najvećom gustoćom židovskih naselja.

Razdoblje prosvjetiteljstva tijekom 18. st. donijelo je promjene u dotad prevladavajuće društvene odnose, unoseći u europske zemlje koje su bile pod njegovim utjecajem i nova shvaćanja ljudskih prava. Dio toga bila je i nešto veća tolerancija prema drugima i drukčijima, pa onda i prema Židovima. Priznavanje građanskih prava bilo je ipak vezano uz poticanje asimilacije i integracije. Nametanje vanjskih obilježja židovstva bilo je napušteno, a s vremenom su formalno ukidana i geta, iako je taj proces okončan na Zapadu tek 1870. ukidanjem rimskoga geta, dok je u Rusiji toj praksi presudila tek revolucija 1917.

To ne znači da razdoblje prosvjetiteljstva treba idealizirati. Voltaire je, primjerice, u svojim radovima nerijetko iskazivao negativan stav, pa čak i mržnju prema Židovima. Nema sumnje da je time – u skladu sa svojim ugledom – utjecao i na javno mnijenje u Francuskoj, pa i izvan nje. Mislioci poput njega i Denisa Diderota Židovima nisu više predbacivali sudjelovanje u ubojstvu Isusa – upravo suprotno, u njihovim su očima bili krivi za nastanak kršćanstva, pa su snosili odgovornost i za sve zločine koje je ono, zajedno s drugim monoteističkim religijama, izvršilo. Pruski kralj Fridrik II., koji je osobito cijenio Voltairea, provodio je politiku ograničavanja broja Židova u njemačkim gradovima pa je tako u Wrocławu 1744. dopustio naseljavanje samo deset obitelji koje su onda bile pod kraljevskom zaštitom. Nekoliko godina poslije izdao je odredbu po kojoj se takvi zaštićeni Židovi u Berlinu nisu smjeli ženiti ili bi bili prisiljeni napustiti grad.

Marija Terezija, koju često svrstavaju u prosvijećene vladare, protjerala je sve Židove iz Češke. Poslije im je dopustila povratak pod uvjetom da za to plaćaju poseban doprinos. Godine 1752. zakonom je zabranila da Židovi imaju više od jednog djeteta. Tek je prvi pravi prosvijećeni Habsburg, Josip II., 1782. izdao znameniti Patent o toleranciji kojim je poništio majčine propise, ali je u duhu svoje centralističke i germanizatorske politike zabranio upotrebu hebrejskog i jidiša (jezika kojim su govorili srednjoeuropski i istočnoeuropski Židovi) u službenoj administraciji, a ukinuo je i sudsku autonomiju koju su Židovi uživali u svojim zajednicama. Sve je to vodilo prema njihovoj pojačanoj asimilaciji.

Napoleonova osvajanja širila su Europom ideje Francuske revolucije pa su i na njemačkom području Židovi dobivali građanska prava, ali su ona nakon francuskog poraza ponovno ukinuta. Na potpunu se emancipaciju trebalo čekati do ujedinjenja Njemačke 1871. No 19. st. nije njemačkim i

drugim zapadnoeuropskim Židovima donijelo i stvarnu normalizaciju odnosa s kršćanima. U to se vrijeme tradicionalni antijudaizam, zasnovan na vjerskoj netrpeljivosti, počinje pretvarati u antisemitizam, zasnovan na idejama rasnih razlika. Novonastale nacije inzistirale su na svojoj „čistoći”, često i na arijevskom ili nordijskom rasnom porijeklu. Nikakvi drugi nacionalni ili etnički identiteti, a pogotovo ne rasni, nisu se mogli uklopiti. Kakvo je ozračje vladalo u njemačkom – i ne samo njemačkom – društvu, vidljivo je iz pamfleta „Židovstvo u muzici”, koji je 1850. pod pseudonimom objavio Richard Wagner.³ U njemu se obrušio na svoje suvremenike, Felixa Mendelssohna i Giacoma Meyerbeera, ali i na ukupni, navodno negativni, židovski utjecaj na njemačku kulturu. Taj se tekst smatra važnim za daljnji razvitak njemačkog antisemitizma. Wagner, naravno, nije bio jedini Nijemac koji je tako pisao. S druge strane, bilo je i onih koji su ga zbog toga napali, ali opća atmosfera u društvu nije im išla na ruku.

Izgleda da je termin „antisemitizam” nastao 1879., kada ga je upotrijebio njemački publicist Wilhelm Marr, osnivač Antisemitske lige. Tada nastaju i prve stranke s antisemitskim programima, ali ipak ne uspijevaju steći širu političku podršku birača pa ostaju do Prvoga svjetskog rata na političkim marginama.

O situaciji u Francuskoj najbolje svjedoči znamenita afera vezana uz Alfreda Dreyfusa, židovskog časnika optuženog 1894. za špijunažu u korist Njemačke. Iako su se za njega zauzimali mnogi istaknuti pojedinci, poput Marcela Prousta, Anatolea Francea i Émilea Zole, koji je napisao čuveni pamflet „Optužujem!”, Dreyfus je ipak bio osuđen na doživotnu robiju u Francuskoj Gvajani. Tome je očito pridonio i stav javnosti o Židovima,

³ „Das Judenthum in der Musik”, *Neue Zeitschrift für Musik*, Leipzig, September 1850. Godine 1869. objavio je proširenu verziju, ovaj put pod svojim imenom.

potican od nekih antisemitskih novina koje su nastojale nametnuti tezu o nelojalnosti građana židovskog porijekla. Dreyfus je bio oslobođen tek 1906., a francuska je vojska priznala njegovu nevinost tek 1995. Iako je antisemitski pritisak iznjedrio čitavu aferu koja je duboko i dugotrajno podijelila francusko društvo i izazvala protužidovske neredе u dijelovima Francuske, ipak je javno i nedvojbeno odbacivanje antisemitizma od većine francuskih intelektualaca i javnosti pokazalo da su demokratska društva u stanju promijeniti svoj odnos prema Židovima.

U Rusiji je na jačanje antisemitizma utjecao atentat na cara Aleksandra II., do kojeg je došlo 1881. Animositet prema Židovima, koji su u Rusiji živjeli nakon podjele Poljske i ruskih pripajanja dijelova poljskoga kraljevstva u kojem su Židovi činili velik dio stanovništva, doveo je do toga da ih se optuži za vladarevo ubojstvo. Uz pasivno ili aktivno sudjelovanje vlasti započeli su trogodišnji pogromi u kojima su stradali brojni ljudi i njihova imovina, a novim su zakonima Židovima ograničena prava. Ministar Konstantin Petrovič Pobjedonoscev izjavio je da je namjera vlade da jedna trećina Židova izumre, jedna se trećina iseli, a jedna trećina asimilira. Ta izjava neodoljivo podsjeća na retoriku koja će biti korištena u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, ali u odnosu na Srbe, a ne na Židove. Za Židove će, što se ustaških vlasti tiče, postojati samo jedno rješenje. Na samom početku 20. st. došlo je do novih pogroma u moldavskom Kišinjevu, a ruska carska tajna policija proizvela je zloglasni falsifikat pod naslovom „Protokoli sionskih mudraca” koji je trebao biti dokazom velike židovske zavjere da se osvoji vlast nad čitavim svijetom. Ta se krivotvorina i dan-danas objavljuje kao propagandno sredstvo antisemitizma.

Težak položaj ruskih i drugih istočnoeuropskih Židova (Aškenaza), uzrokovao ne samo političkim pritiscima i nasiljem, nego i teškim ekonomskim položajem, doveo je do njihove masovne emigracije u Sjedinjene Američke

Države. Procjenjuje se da je između 1881. i 1920. oko tri milijuna Aškenaza otišlo preko oceana u potrazi za boljim životom. Iako je Amerika bila zemlja useljenika, snažna kršćanska tradicija i ondje je uzrokovala nepovjerenje velikog dijela stanovnika prema židovskim pridošlicama. Ono je bilo pojačano ekonomskom krizom koja je osamdesetih godina utjecala na pad cijena poljoprivrednih proizvoda, za što su neki krivili kapitalizam i Židove kao navodne nositelje svega onoga što je u kapitalizmu bilo loše. To se nastojalo objasniti njihovom sklonosti financijskom izrabljivanju, optužbom koja je vukla svoje korijene iz dalekoga srednjeg vijeka i činjenice da je većina drugih zanimanja u predmodernoj Europi Židovima bila zabranjena. Iako su bogati židovski bankari, poput Rotschilda, imali samo mali udio u ukupnome bankarskom kapitalu Amerike, bilo ih je lako okriviti za sve financijske nedaće nežidova, jer se optužbe, kao i obično, nisu zasnivale na racionalnim argumentima nego na dugotrajno ukorijenjenim predrasudama. Za mnoge Amerikance Wall Street je postao simbolom međunarodnoga židovskog kapitala i njegova lošeg utjecaja na nacionalnu ekonomiju.

Ruska Listopadska revolucija, u kojoj su na nekim vodećim mjestima sudjelovali pojedini židovski revolucionari, potaknula je u Americi, ali i drugim zemljama, dodatno nepovjerenje prema Židovima. Novonastala situacija bila je apsurdna: Židovi su istovremeno bili optuživani kao nositelji beskrupuloznoga kapitalizma i kao njegovi rušitelji. Ona ipak nije bila sasvim nova jer su već i u predratnoj Austriji antisemiti, među kojima se isticao bečki gradonačelnik Karl Lueger (po kojem je nazvana jedna od najljepših bečkih ulica), jednakom žestinom napadali liberalni tisak, krupni kapital i socijaldemokrate kao židovsku ugrozu tradicionalnih kršćanskih vrijednosti.

Poraz u Prvome svjetskom ratu gubitnicima je pružio novi motiv za raspirivanje mržnje protiv Židova, ali bolje nije bilo ni u nekima od zemalja

pobjednica. Antisemitizam je podjednako dolazio do izražaja u Njemačkoj i Mađarskoj, kao i u Poljskoj i Rumunjskoj. Fašistički pokreti u nizu zemalja, nacionalsocijalizam u Njemačkoj, konzervativni katolicizam i protestantizam, nacionalizmi i sovjetska/ruska diktatura – svi su oni u vrijeme prije Drugoga svjetskog rata stvorili ozračje koje je omogućilo tragičnu sudbinu nekoliko milijuna europskih Židova.

Strahote logora, masovnih likvidacija, izgladnjivanja i ropskog rada uzrokovala su svojevrsnu prekretnicu u odnosu prema Židovima ne samo u Europi, nego i u svijetu. Iako antisemitski ispadi nikada nisu potpuno prestali, i premda je antisemitizam ostao ukorijenjen u kulturi Zapada i Europe uopće, ipak se odnos prema Židovima promijenio. Njihova integracija u društvo postala je boljom (dijelom i zbog odustajanja Židova od svojih vjerskih i kulturnih tradicija), a javno iskazivanje antisemitskih stavova društveno neprihvatljivo.

Nažalost, posljednjih godina opet svjedočimo buđenju radikalne desnice i krajnje konzervativnih političkih opcija, a izraelsko-arapski sukob prelio se i na Europu kao židovsko-islamski. Sve to pokazuje da se dvije tisuće ili više godina povijesti ne može lako izbrisati iz svijesti pojedinaca i zajednica.

Prvi židovski doseljenici na hrvatskom području posvjedočeni su arheološkim nalazima u antičkoj Saloni, no nakon toga stoljećima nemamo nikakvih vijesti o eventualnim židovskim kolonijama na našem prostoru. Tek u kasnome srednjem vijeku, a pogotovo od 16. st., arhivski nam podaci otkrivaju Židove na zagrebačkom Gradecu, u Dubrovniku, Splitu i Zadru. U dalmatinskim su se gradovima naseljavali Sefardi, zahvaljujući razmjerno tolerantnoj politici Venecije i Dubrovačke Republike, koje su obje bile zainteresirane za njihov kapital i trgovačke veze. U Dubrovniku i Splitu postojala su geta koja su se do danas održala u prostornoj memoriji tih gradova. Zagrebački Židovi bili

su protjerani iz grada 1456., dijeleći sudbinu mnogih svojih sunarodnjaka u drugim krajevima Europe.

Iako nema sačuvanih vijesti o većim nasilnim progonima Židova u Dalmaciji, ponešto ipak oslikava negativan odnos građana prema njima. Primjerice lik Sadija, rimskoga židovskog trgovca u renesansnoj komediji *Dundo Maroje* Marina Držića, premda sporedan i karakteriziran izravno samo jednom Laurinom rečenicom, odaje sliku kakva je o Židovima vladala posvuda: osobe pohlepne za zlatom. Dubrovačke su vlasti, uostalom, i same 1514. i 1515. donijele odluku o protjerivanju svih Židova iz grada, ali su 1536. ponovno dopustile njihovo naseljavanje jer su im bile važne njihove trgovačke veze na Balkanu i Levantu. Svemu tome prethodila je osuda skupine Židova, na čelu s jednim liječnikom, zbog navodna ritualnog ubojstva neke starice, što su okrivljenici priznali na mukama. Sedmorica su te 1502. osuđeni na smrt. Sličan je proces ponovljen 1622. zbog navodna ubojstva jedne djevojčice. Glavni poticatelj protužidovskog raspoloženja bila je Dubrovačka nadbiskupija koja je opetovano zahtijevala represivne mjere protiv Židova, ali su ih dubrovačke vlasti nerado provodile. Tijekom 18. st. dubrovačkim je Židovima čak bilo omogućeno stjecanje državljanstva, znatno prije nego u drugim hrvatskim krajevima.

Na području banske Hrvatske i Slavonije, zahvaćene protureformacijom i katoličkom obnovom, izgleda da tijekom 16. st. i nije bilo naseljenih Židova. Kada je 1608. kralj i car Rudolf Habsburg potvrdio vjerski zakon po kojem je u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji bila dopuštena samo katolička vjera, tvorci tog zakona nisu imali na umu Židove, nego protestante kojima je trebalo zapriječiti širenje po Hrvatskoj, a napose preuzimanje unosnih dužnosti u Vojnoj krajini. Primjena tog zakona značila je ipak i zabranu naseljavanja Židova na području kraljevstva. Iako je Edikt o toleranciji Josipa II. (1781. – 1783.)

pridonio boljem statusu Židova u monarhiji, u Hrvatskoj su, zahvaljujući njezinoj autonomiji, ostala na snazi razna ograničenja. Hrvatski je sabor 1792. uskratio Židovima pravo stalna nastanjivanja i posjedovanja nekretnina pa im je bilo dopušteno samo bavljenje trgovinom. Gotovo istovremeno uskraćeno im je i pravo stjecanja javnih službi, što je bila mjera koja je pogađala i protestante. Vojne su vlasti na području Vojne krajine ipak dopuštale doseljavanje židovskih trgovaca kako bi se poboljšala opskrba vojske.

Korak prema popravljaju životnih prilika Židova dogodio se odlukom Ugarskog sabora kojom im je 1840. prvi put dopušteno bavljenje obrtima, s time da su majstori mogli zapošljavati samo židovske šegrte i kalfe, a ne i kršćane. Posljedice te odluke bile su dvojake: s jedne strane poticala je doseljavanje Židova koji su se jedini mogli zaposliti kod svojih sunarodnjaka, dok je s druge nova židovska konkurencija izazivala povremeni otpor kršćanskih majstora. Već 1838. izbili su u Zagrebu neredi kada je skupina od oko tri stotine građana spriječila uhićenje nekih članova krojačkog ceha koji su na silu oteli cehovski pečat kako bi uputili molbu Kraljevskom vijeću u Budimu da se poništi odluka o pravu nastanjivanja Židova u gradu.

Najviše je židovskih doseljenika u početku dolazilo iz zapadne Ugarske, iz Gradišća. Već krajem 18. st. stvorena je prva židovska općina u Varaždinu, da bi ona u Zagrebu bila utemeljena 1806. Postupno su nastajale i u drugim mjestima, pogotovo u Slavoniji i Srijemu, s time da su se Židovi ponegdje mogli naseljavati u gradovima, dok su im drugdje lokalne vlasti dopuštale samo smještaj u predgrađima.

Revolucionarna 1848. pobudila je u nekima nadu da bi se pobjedom liberalnih Mađara mogla poboljšati i prava Židova pa su stali na stranu revolucije. Zbog toga su u nekim gradovima (Varaždinu, Zagrebu, Osijeku i Požegi) napadnute njihove trgovine, a bilo je i pokušaja da ih se protjera iz lokalne

zajednice. U takvoj su situaciji na njihovu stranu stali hrvatski liberali, ali i ban Josip Jelačić, koji je i sam uživao podršku dijela židovskoga građanstva.

U eri apsolutizma uvedenog nakon slamanja revolucije Židovima su formalno priznata građanska prava, ali im je i dalje bilo onemogućeno stjecanje nekretnina, a na snazi su ostala i razna zakonska ograničenja uvedena u proteklih stotinjak godina. S ukidanjem svih tih diskriminacija započelo se tek nakon pada apsolutizma 1860., kada im je omogućeno vlasništvo nad nekretninama. Temeljnim ugarskim zakonom od 1867. ukinuta su napokon sva ograničenja, ali je u Hrvatskoj sabor tek 1873. izjednačio Židove u građanskim pravima s pripadnicima ostalih dopuštenih religija.

Mogućnost ulaska u nove profesije, ali i razvoj industrije, trgovine i obrazovanja privlačili su nove židovske doseljenike pa je udio Židova u stanovništvu Hrvatske brzo rastao. Usprkos tomu, njihov ukupan broj, pa tako ni udio u ukupnom stanovništvu nije bio velik. Prema popisu iz 1871., udio Židova bio je 0,76 %. Više od polovice živjelo ih je u trima gradovima: Zagrebu, Osijeku i Zemunu, a mnogi su bili privučeni u manje gradove.

Doseljeni Židovi nastavili su se baviti svojim tradicionalnim djelatnostima: trgovinom i novčarstvom, dio ih se uključio u obrte, ali sve više visokoobrazovanih našlo je svoje karijere u medicini, farmaciji i odvjetništvu. Financijski i profesionalni uspjeh židovske elite pred očima javnosti zastro je činjenicu da je velika većina Židova pripadala nižim i siromašnijim slojevima društva.

Mnogi od bolje stojećih židovskih poslovnih ljudi ulagali su nemala sredstva i trud u stvaranje ustanova i udruga kojima je cilj bio bolja organizacija društva ili karitativna djelatnost. Dijelom je to potjecalo iz same židovske tradicije, a dijelom je bilo motivirano željom donatora i aktivista da se što bolje uklope u hrvatsko društvo i skinu sa sebe stigmatu drugotnosti.

Usprkos tomu, ulazak Židova u hrvatski ekonomski sustav izazivao je povremene nasilne reakcije uglavnom nižih slojeva građanstva, ali i seljaštva koje je u sitnim židovskim trgovcima (kramarima) vidjelo sinonim za izrabljivača i lihvara. Kako su doseljeni Židovi govorili njemački ili mađarski, lako ih se moglo optužiti i za nacionalnu nelojalnost, bez obzira na njihove stvarne stavove i djelatnost. Zbog toga se događalo da u vrijeme nemira izazvanih drugim razlozima, kao 1883., stradaju židovski dućani. I u Hrvatskoj je to bilo vrijeme stvaranja nacije koja na svojem prostoru nije trpjela strana tijela. Tradicionalni antijudaizam, koji je u Hrvatskoj do 19. st. bio uperen uglavnom protiv imaginarnih Židova, jer onih stvarnih nije ni bilo, poprimao je oblike modernog antisemitizma. Brojni napadi na Židove i njihovu imovinu dogodili su se i za vrijeme nemira 1903., kada su napadani kao mađaroni ili Mađari, bez obzira na to što su se većinom već tada služili hrvatskim kao materinskim jezikom i što su i sami, većinom studenti, sudjelovali u Narodnom pokretu protiv bana Khuen-Héderváryja i mađarske politike u Hrvatskoj. Dijelom se ti napadi mogu pripisati i osobnim animozitetima pojedinaca prema određenim trgovcima ili lihvarima, a dijelom i političkoj promidžbi antisemitski orijentiranih političara poput Grge Tuškana.

U vrijeme prije Prvoga svjetskog rata antisemitski su stavovi među dijelom istaknutih pojedinaca bili raširena pojava. Neki su ih izražavali otvoreno i javno, drugi samo u užim krugovima i u dnevničkoj ili epistolarnoj formi. Protužidovske izjave davao je i Josip Frank, predsjednik Stranke prava, i sam podrijetlom Židov. Braća Radić zauzela su specifičan stav. Kako su narod shvaćali kao zajednicu krvnih srodnika, a plemićke i građanske elite nisu držali dijelom hrvatskog narodnoga/seljačkoga korpusa, to nisu mogli prihvaćati ni Židove kao njegov sastavni dio. Oni su odbacivali antisemitizam,

ali su zagovarali asemitizam, djelovanje na izgradnji nacije iz kojega su Židovi trebali biti isključeni.

Situacija se nakon Velikog rata postupno pogoršavala. Izborni zakon po kojem su se u novoj državi trebali birati zastupnici za Skupštinu 1920. ukinuo je pravo glasa Nijemcima, Mađarima i Židovima, s obrazloženjem da su oni zbog svoje nacionalnosti mogli optirati za neku drugu državu. Česte promjene tipičnih židovskih prezimena u neka koja su zvučala više hrvatski, kao i prijelazi iz židovske vjere u neku drugu, najčešće katoličku ili pravoslavnu, bili su načini na koji su se Židovi pokušali asimilirati u većinsku zajednicu. Bilo je, dakako, i onih koji su smatrali da je dovoljno da im je materinski jezik hrvatski i da se u nacionalnom smislu osjećaju i deklariraju kao Hrvati, ali i jedni i drugi će ubrzo uvidjeti da ništa od toga neće biti dovoljno za njihov spas i sigurnost pred progonima ustaškog režima. Pokazalo se, zapravo, da će i pred kraj postojanja Kraljevine Jugoslavije biti izloženi nekim oblicima diskriminacije, kao što je oduzimanje dućana koji su prodavali živežne namirnice na veliko ili uvođenje ograničenja za upis u škole i na sveučilište (što nije bilo provedeno zbog izbivanja rata).

Na odnos hrvatskoga građanstva prema Židovima mogle su nekim dijelom utjecati i teorije o podrijetlu Hrvata, a koje su se zasnivale i na rasnim teorijama i antropologiji. Kako je pokazao Nevenko Bartulin⁴, autori poput Ćire Truhelke, Ive Pilara i Filipa Lukasa nalazili su podlogu za svoje radove u mitovima o podrijetlu Hrvata iz Bijele Hrvatske ili iz ostrogotskoga kraljevstva, u indoeuropskoj komparativnoj lingvistici po kojoj su Slaveni mogli biti smatrani arijevcima, u rasnoj antropologiji koja je proto-Slavene svrstavala u

⁴ Nevenko Bartulin, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia. Origins and Theory*, Brill: Leiden Boston, 2014. Moj prikaz ideoloških odnosa prema Židovima u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju zasniva se na ovoj knjizi.

nordijsku rasu, a Hrvate u dinarsku i u znanstvenim teorijama koje su tvrdile da su Hrvati potomci indoiranske ili germanogotske etnolingvističke skupine. Velik utjecaj na tumačenje podrijetla Hrvata imale su njemačke rasne teorije. Po shvaćanjima nekih radikalno desnih ideologa arijsko-hrvatski rasni identitet stajao je nasuprot azijsko-balkanskom u koji su spadali Srbi, Židovi i Romi. Rasne teorije ipak nisu bile presudne za negativan odnos Hrvata prema Židovima, s jedne strane zato što ih i neki nacionalisti nisu prihvaćali, a s druge jer se antisemitizam većinski nepismena stanovništva zasnivao na tradicionalnome kršćanskom antijudaizmu, a ne na akademskim raspravama.

Rasna ideologija ustaškog pokreta, koja će dovesti do holokausta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, razvila se iz međuratnoga antijugoslavenskog etnolingvističkog i rasnog diskursa uz utjecaje njemačke i posebice nacionalsocijalističke rasne teorije koja je svoj trag ostavila posvuda po srednjoj i istočnoj Europi. Za ustaše, Hrvati su bili određeni krvlju i podrijetlom. „Strana tijela” u Hrvatskoj bili su balkansko-azijski Srbo-Vlasi i Židovi. Čistoću nacije i narodni duh trebalo je očuvati od stranih elemenata. U očima ideologa bliskih ustaškom pokretu, otrov ilirstva, panslavizma, jugoslavenstva i marksizma, kojima su poništavane hrvatske duhovne vrijednosti, širili su komunisti i stranci poput Srba, Židova, Slovenaca i Čeha.

Radikalizacija ustaških stavova prema Židovima u predratnom razdoblju razvijala se postupno. Politika ustaškog pokreta bila je usmjerena ponajprije protiv beogradskog režima, a negativan stav prema Židovima kao kapitalističkim izrabljivačima i suradnicima tog režima dolazio je jače do izražaja kako se približavao rat i kako je jačao utjecaj njemačkog nacionalsocijalizma.

Na hrvatskoj predratnoj političkoj i javnoj sceni djelovali su, međutim, i činitelji koji nisu zastupali antisemitske stavove nego su ih, štoviše, osuđivali. Tadašnji vodeći hrvatski političar, Vladko Maček, bio je jedan od njih.

Nekoliko dnevnih novina zauzimalo je jednake stavove. Nadbiskup Alojzije Stepinac u propovijedima je osuđivao rasizam (iako je privatno imao loše mišljenje o Židovima i u njima vidio opasnost po svjetski poredak).

Hrvati se kroz povijest u svojem odnosu prema Židovima nisu bitno razlikovali od drugih europskih naroda. Kako prije početka 19. st. u hrvatskim zemljama gotovo da i nije bilo Židova, osim u Dalmaciji i Dubrovačkoj Republici, nisu se ni mogli događati progoni do kakvih je dolazilo posvuda na starom kontinentu. Utjecaj Crkve, međutim, stoljećima je poticao i održavao na životu antijudaizam. Pozitivne promjene koje su donijeli prosvjetiteljstvo i Francuska revolucija, omogućavajući Židovima naseljavanje u Hrvatskoj, koincidirale su s odvijanjem nacionalno-integracijskih procesa i sa stvaranjem moderne hrvatske nacije. Na antijudaizam koji je i dalje živio u hrvatskom puku nadovezao se moderni antisemitizam kojem su pogodovale i rasne teorije s njihovim utjecajem na razumijevanje podrijetla i biti nacije. Usprkos liberalnim stavovima dijela hrvatske inteligencije i političke elite te uglavnom mirnom suživotu Židova i većinski katoličkih susjeda, antisemitizam na podlozi antijudaizma dovest će do katastrofe koja će gotovo u potpunosti izbrisati židovsku zajednicu u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini.

LITERATURA:

Antisemitism through the Ages, ur. Shmuel Almog i Nathan H. Reisner, Exeter: Pergamon

Publishers, 1988.

Antisemitism: A History, ur. Albert S. Lindemann i Richard S. Levy, Oxford: Oxford University Press, 2010.

Antisemitism and Islamophobia in Europe: A Shared Story?, ur. James Renton i Ben Gidley, London: Palgrave MacMillan 2017.

Dan Cohn-Sherbok, *The Crucified Jew: Twenty Centuries of Christian Antisemitism*, London: Harper Collins Religious, 1992.

Carlo Ginzburg, *Ecstasies: Deciphering the Witches' Sabbath*, London: Harmondsworth Publishers, 1992.

Narcisa Lengel-Krizman, Božidar Feldbauer i Snješka Knežević (ur.), *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i u Hrvatskoj*, Zagreb: Židovska općina 1998.

Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, New Haven: Yale University Press, 1961.

Peter M. Marendy, „Anti-Semitism, Christianity, and the Catholic Church: Origins, Consequences, and Responses”, *Journal of Church and State* 47/2 (2005): 289-307.

Heiko A. Oberman, *The Roots of Antisemitism in the age of Renaissance and Reformation*, Minneapolis: Fortress Press, 1984.

Nakon što je ugušio otpor Židova u Jeruzalemu, Tit je opljačkao i razorio Hram. Njegov je trijumf predstavljen na slavluku koji i danas stoji u Rimu, a ovaj detalj prikazuje odnošenje menore – velikog sedmokrakog svjećnjaka – i truba kojima su srušene zidine Jerihona.

Njemačka grafika iz 1439. s prikazom Židova koji ispijaju krv kršćanskog djeteta.

Sve do 20. st. bila je vrlo raširena optužba da Židovi ubijaju kršćansku djecu kako bi u svojim tajnim vjerskim obredima pili njihovu krv. Često su neriješena ubojstva djece objašnjavana krivnjom Židova. Jedan od prvih poznatih slučajeva zbio se u Engleskoj, u Norwichu, 1144. Ubijeni dječak postao je svetac, što se događalo i drugdje. Jedna takva „krvna kleveta” bila je uzrokom proganjanja Židova iz Francuske 1182. Simon iz Trenta, trogodišnji dječak ubijen 1475., bio je također štovan kao svetac dok ga papa Pavao VI. nije uklonio iz Rimskog martirologija. Usprkos tome, u ožujku 2020. jedan je talijanski slikar naslovio svoju sliku „Martirij sv. Simona, počinjen židovskim ritualnim ubojstvom”.

Šok izazvan epidemijom kuge 1348./49. naveo je praznovjerno stanovništvo da za širenje bolesti okrivljuju Židove koji su tobože trovali bunare. Posljedica su bili stravični progoni, napose u Porajnju. Ovo je prikaz stradanja Židova u Strasbourgu 1439., kojom je prilikom javno spaljeno nekoliko stotina Židova, dok su ostali protjerani.

Židovi nisu bili jedine žrtve masovne histerije izazvane kugom. Iz istog su razloga započeli progoni žena koje su optuživane da su vještice. Kako su Židovi u srednjem vijeku ponegdje morali kao oznaku svojeg identiteta nositi šiljaste šešire, oni su s vremenom postali simbol vještica i danas su gotovo obavezni dio dječjih kostima za Noć vještica.

Ein grawfamlích geichicht Geschehen zu passaw Von den Juden als hernach volgt:

Bye styt Cristoff acht parrichel ocs sacrament auff der kirche. legt das in sein eichel. hadt darinn drei tag betet.

Bye schuet er die sacrament den juden auff den nlich die vnuermaylig gewel ten sein. darumb sy im ein gulde geben

Bye erugen die iude vñ sichullopffer. die sacrament yn ir synagog. vno yder antwurden oye den Juden.

Bye sticht pfeyl Jud has sacrament auff irem altar. alt plut darauß gangen das er vñ ander iuden gescheit haben.

Bye teylsch sy auff oye sacramet schick ten ywen parrichel gen Diag. ywe gen salcorg. ywen yn die Biewenstat

Bye verpoeten sy die sacramet ver suchten ob vnser glaub gerecht wer siogt auß dem offen ywen engel. vñ. i. taubé

Bye vedt man all Juden zu passaw die oye sacramet gekaufft verichich ge stelen vno verpiant haben.

Bye furt mñ sy fur gericht. verurteilt die vier gekaufft. facht man. holman vno walich. ion gekopft worden.

Bye jeryst man den pfeyl vno vmet die ocs sacramet beteyit. oñ darnach gestochen vno verpiant haben.

Bye verpoent man sy mit sampt de ju den. die yn frem glauben blyben. vno vmb das sacramet gewyrt haben.

Bye wirt der Cristoff ocs sacramet verkaufter. auff einem wage jeryst mit gluenen jangen.

Bye hebt man an yw pawen. vnsern herren zu lob cñ gorybauf. Auf der juden synagog etc.

Abb. 16. Eine Juden-Verleumdung. Holzschnitt von Wohlgemut aus: Schedel, Weltchronik. Nürnberg, 1493.

▲ Neprijateljstvu prema Židovima pridonijeli su i križarski ratovi nakon kojih se odnos prema Židovima izjednačavao s onim prema muslimanima. Progoni su, dakako, osim praznovjerja i duboko usađene mržnje prema Židovima, bili uzrokovani i ekonomskim razlozima, jer su pružali mogućnost preuzimanja židovske imovine, brisanja dugova prema židovskim bankarima ili eliminiranja trgovačke konkurencije. Razlozi su mogli biti različiti, ali su lomače na kojima su masovno spaljivani Židovi bile svuda iste. Ovo je prikaz iz *Svjetske kronike* Hartmanna Schedela iz Nürnberga (1493.).

◀ Desakracija hostije bila je još jedna uobičajena optužba protiv Židova. Prvi je puta spomenuta u Njemačkoj 1243., kada su zbog toga živi spaljeni svi židovski stanovnici grada Berlitza. Optužba je glasila da Židovi koriste ukradene hostije da bi ih probadali i palili i tako obnavljali ritual Kristova ubojstva. Posljednji slučajevi zabilježeni su sredinom 19. st. u Rumunjskoj. Ova grafika iz 1477. prikazuje slučaj iz Passaua, kada su mnogi Židovi u tom gradu kažnjeni okrutnim kaznama (poput kidanja mesa užarenim kliještima), a oni koji se nisu htjeli pokrstiti bili su spaljeni. Na mjestu njihove sinagoge izgrađena je crkva.

Nakon protjerivanja Židova iz Španjolske i Portugala u obje se kraljevine održalo židovsko stanovništvo koje je prihvatilo kršćansku vjeru. Sumnje inkvizicije u iskrenost njihove vjere dovela je do podjele kršćana na „stare” i „nove”. „Novi” su bili optuživani da potajice vrše svoje stare židovske rituale (isto se odnosilo i na pokrštene muslimane), a o njihovom društvenom statusu najbolje govori njihov španjolski naziv „marranos” (svinje). Oni za koje se vjerovalo da su ostali prikriveni Židovi bili su također javno spaljivani, kao što to prikazuje ova slika iz kasnog 16. st., a koja se odnosi na spaljivanje Židova u Portugalu krajem 15. st.

**„Was kann mer doch alles machen mit die Gajim! Ihren Christen
haben unsre Zeit gehenkt am Kreuz und aus seinem Geburtstag
machen wir a Niesen-Geschäft“**

U kasnom 19. st. i sve do kraja Drugog svjetskog rata karikature su bile važno sredstvo u širenju protužidovskih stavova. Ova je karikatura iz jednih njemačkih novina, a tekst, napisan na jidišu (jeziku kojim su govorili Židovi Srednje i Istočne Europe, temeljenom na njemačkome) glasi: „Što se sve može raditi ovim gojimima [poganima – op. N. B.]: njihovog Krista su naši ljudi objesili na križ, a iz njegovog rođendana radimo odličan posao...” Karikatura se zasniva na stereotipu židovske krivnje za Isusovu smrt, na stereotipu da su svi Židovi pokvareni bogati trgovci i na stereotipu njihovog izgleda s navodno karakterističnim nosom.

Karikatura kao naslovnica francuskog izdanja čuvenog falsifikata *Protokoli sionskih mudraca*, kojim se sve Židove htjelo optužiti za svjetsku zavjeru protiv cijelog čovječanstva.

Der Gott der Juden

Der Gott, der Wechsel platzen ließ
Und Völker ins Verderben stieß,
Wird trotz des Betens nicht lebendig.
Des Geldes Macht ist unablässig.

Bog Židova

**Bog koji je pustio da propadnu mjenice
i koji je narode gurnuo u propast
neće oživjeti usprkos molitvama.
Moć novca je prolazna.**

I ova karikatura nudi stereotip o pohlepnim i pokvarenim Židovima kojima je samo do novca, što se onda prenosi i na njihovog boga, pri čemu autori zanemaruju da se radi i o kršćanskom Bogu. Oznaka za dolare i funte šalje poruku da su saveznici u ratu protiv Njemačke pod utjecajem židovskoga kapitala. Karikatura je objavljena 1941.

Hrvoje Klasić

ŽIDOV U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ Represija

Hrvatski narode!

*Božja providnost i volja našeg saveznika te mukotrpna višestoljetna
borba hrvatskog naroda i velika požrtvornost našeg poglavnika
dr. Ante Pavelića, te ustaškog pokreta u zemlji i inozemstvu odredili
su da danas pred dan uskrснуća Božjeg sina uskrsne i naša nezavisna
hrvatska država.*

Izvadak je ovo iz govora emitiranog preko zagrebačke radijske stanice 10. travnja 1941. u kasnim popodnevrim satima kojim je proglašeno osnivanje nove državne tvorevine pod imenom Nezavisna Država Hrvatska (NDH). U odsutnosti poglavnika novouspostavljene države Ante Pavelića sam čin proglašenja odradio je bivši visoki časnik u vojsci Austro-Ugarske i Kraljevine SHS (Srba, Hrvata i Slovenaca), a sada visoki dužnosnik ustaškog pokreta

Slavko Kvaternik. Iako su svi koji su slušali ovaj govor ili ga dan poslije pročitali u novinama znali da je pred hrvatskim narodom i pripadnicima svih ostalih naroda jedno novo političko i državotvorno iskustvo, gotovo je sigurno da većina nije mogla ni zamisliti cijenu tog iskustva. Ono što će se događati sljedeće četiri godine ostat će zauvijek zapisano kao najmračnije razdoblje hrvatske povijesti. Vjerojatno bi dovoljan razlog za takvu kvalifikaciju bila činjenica što je hrvatska država nastala kao rezultat dogovora Adolfa Hitlera i Benita Mussolinija, što nije imala gotovo nikakvu političku, ekonomsku i vojnu neovisnost ili što se njezino vodstvo sporazumno odreklo velikog dijela državnog teritorija. Međutim, ono zbog čega postojanje NDH predstavlja ljagu ne samo za hrvatsku povijest nego za povijest ljudskog roda u prvom su redu razmjeri terora, masovnih ubojstava, genocida i holokausta koje su vlasti te države provodile prema vlastitim građanima.

Cilj ustaškog pokreta, koji krajem 1920-ih osnivaju hrvatski nacionalisti, bio je uspostava samostalne nacionalne države. S obzirom na to da u tom trenutku Hrvati čine jedan od konstitutivnih naroda Kraljevine Jugoslavije, i da je svaki oblik separatizma bio strogo zabranjen, pristaše hrvatske neovisnosti svoje su aktivnosti morali ograničiti na djelovanje u inozemstvu. Izuzev atentata na kralja Aleksandra u Marseillesu 1934., njihov angažman nije zadavao većih problema jugoslavenskom režimu. Upravo suprotno, uz mrtvoga kralja jedna od posljedica atentata bilo je i uhićenje Ante Pavelića, osnivača i vođe ustaškog pokreta. Nakon njegova odlaska u zatvor u Torinu aktivnosti ustaša sljedećih će nekoliko godina biti svedene na minimum. Tek odluka Benita Mussolinija i Adolfa Hitlera da u sklopu svoje osvajačke kampanje po Europi početkom travnja 1941. napadnu i Jugoslaviju, omogućit će ustaškom pokretu dolazak u središte političkih zbivanja. Uoči same vojne agresije *Duce* fašističke Italije i *Führer* Trećeg Reicha odlučili su iskoristiti

postojeće hrvatsko-srpske antagonizme kako bi lakše osvojili napadnutu zemlju. U skladu s politikom „zavadi pa vladaj” odlučeno je da će srpski narod biti kažnjen, a hrvatski „nagrađen”. Nekoliko dana nakon brutalnog razaranja Beograda (6. travnja), u Zagreb (10. travnja) ulaze njemačke trupe kako bi, zajedno sa svojim talijanskim saveznicima, omogućile ostvarenje „stoljetnog sna” o osnivanju nezavisne hrvatske države. S obzirom na to da najveća i najuglednija hrvatska politička stranka HSS (Hrvatska seljačka stranka) i njezin vođa Vladko Maček nisu htjeli prihvatiti vođenje nove države, Hitler i Mussolini odlučuju se za brojčano minoran, utjecajem potpuno nebitan, ali na „suradnju” više nego spreman ustaški pokret.

Još za boravka u emigraciji ustaški su prvaci u svojim tekstovima i izjavama davali do znanja kako bi trebala izgledati samostalna hrvatska država uređena u skladu s njihovim načelima. U jednom od prvih političkih dokumenata objavljenom 1933., poznatom upravo pod nazivom „Ustaška načela”, navodi se, između ostalog, da „u hrvatskim narodnim i državnim poslovima u samostalnoj i nezavisnoj hrvatskoj državi ne smije odlučivati nitko, tko nije po koljenima i po krvi član hrvatskog naroda, a isto tako ne smije o sudbini hrvatskog naroda i hrvatske države odlučivati nijedan strani narod ni država”.¹ Iz ovog kao i svih ostalih članaka „Načela” vidljiva je težnja nacionalnoj isključivosti i hrvatskom ekskluzivizmu, ali još uvijek ne i sudbina onih koji žive u Hrvatskoj, a nisu pripadnici hrvatskog naroda. Međutim, razvoj političke situacije u Jugoslaviji i sve jači utjecaj novih ekstremnih nacionalističkih ideologija u Europi utjecat će na to da i taj odnos uskoro dobije konkretan sadržaj. O tome svjedoči i tekst koji je 1936. napisao Ante Pavelić i objavio pod

¹ Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret: od nastanka do travnja 1941.*, Zagreb, 2006., 126-127.

naslovom „Die kroatische Frage” odnosno „Hrvatsko pitanje”.² Činjenica da je tekst napisan na njemačkome, a još više sam sadržaj ove „rasprave”, ukazuju na koga su ustaše računali kao glavne saveznike u ostvarenju svojih državotvornih planova. Za razliku od „Načela”, u ovom su dokumentu poimence kao glavni neprijatelji hrvatske neovisnosti pobrojani Srbi, Židovi, komunisti i slobodni zidari. I dok su se antisrpski stavovi mogli čuti i prije, „Hrvatsko pitanje” prvi put pokazuje i otvoreni antisemitizam ustaškog pokreta. U „duhu vremena” Židove se optužuje za monopol nad novčarskim poslovima i trgovinom, kao i za usku povezanost i klijentelistički odnos s vlastima u Beogradu. „Jugoslavija se razvila onako, kao što su to Židovi predvidjeli, u pravi Eldorado židovstva zbog podmitljivosti javnoga života u Srbiji”, ističe Ante Pavelić. Kao jedno od glavnih oruđa u borbi protiv hrvatskih nacionalnih interesa Pavelić ističe jugoslavensko novinstvo koje se nalazi u „židovsko-slobodnozidarskim rukama”. Osim laži o Hrvatima to novinstvo po njegovim riječima upotrebljava i „drzka krivotvorenja protiv Njemačke”. Kao nedvosmisleno upozorenje, a uspostaviti će se i svojevrsno zloguko proročanstvo napisano tri godine prije početka rata u Europi i pet prije napada na Jugoslaviju, zvuče riječi poglavnika ustaškog pokreta da u slučaju rata „neće biti bez značaja na čijoj će strani stajati hrvatski narod – a on će bez sumnje i prirodno stajati na strani neprijatelja Srbije”.

Spomenuti i brojni nespomenuti primjeri ukazivali su na to da je u godinama nakon osnivanja ustaški pokret uz inzistiranje na državnoj neovisnosti sve više zaoštravao svoj odnos prema onima koje se iz različitih razloga smatralo odgovornima što ta neovisnost već nije postignuta. Međutim, unatoč često vrlo grubim izrazima, verbalnim uvredama i optužbama, još uvijek se ni izbliza nije nazirao način kako bi obračun s „neprijateljima” hrvatskih nacionalnih

² Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1986., 235. i dalje.

interesa trebao izgledati. Sve će se to promijeniti već s prvim danima uspostave Nezavisne Države Hrvatske.

Iako je o ustaškom teroru gotovo nemoguće govoriti izdvajajući jednu odnosno „ignorirajući” ostale etničke, vjerske, rasne ili političke skupine, za potrebe ovoga rada bit će dan kratak pregled stradanja Židova u NDH-u, s posebnim naglaskom na onu posljednju fazu, tj. sam holokaust, njegov tijek i posljedice.

Kao i mnogi drugi europski narodi ni Hrvati kroz svoju povijest nisu bili imuni na antisemitizam. Međutim, u usporedbi sa situacijom u drugim zemljama Židovi na području Hrvatske nikad nisu bili izloženi masovnim progonima niti je antižidovstvo predstavljalo važan element programa hrvatskih političkih stranaka. Čak ni u temeljnim dokumentima ustaškog pokreta, pa ni izjavama njegovih dužnosnika u prvim godinama nakon osnivanja, Židovi ne predstavljaju posebnu temu niti ih se ubraja u glavne neprijatelje ostvarenja hrvatskoga državotvornog projekta. To su uvijek u prvom redu Srbi, a onda i komunisti. Usporedbe radi, Adolf Hitler je godinama prije preuzimanja vlasti izdvajao upravo Židove kao najveće krivce za sve nesreće koje su zadesile njemački narod. Jedan od razloga zašto hrvatski nacionalisti, pa tako ni ustaše, Židove nisu doživljavali posebnom prijetnjom jest činjenica da su brojni pripadnici židovskog naroda bili aktivni borci za „hrvatsku stvar”. Jedan od najpoznatijih svakako je hrvatski političar i osnivač Čiste stranke prava Josip Frank. I u samom ustaškom pokretu naći će se nemali broj Židova po podrijetlu, a dobar dio pripadnika pokreta bio je oženjen Židovkama ili polužidovkama. Jedan od najzloglasnijih dužnosnika ustaškog režima i sigurno jedan od najodgovornijih pojedinaca za provođenje genocida i holokausta u NDH-u Eugen Dido Kvaternik također je imao židovske krvi pošto mu je majka bila kći Josipa Franka. Uzevši u obzir navedeno, kao i činjenicu da se

unutar ustaškog pokreta antisemitizam izraženije javlja tek u drugoj polovici 1930-ih, jasno je da glavni povod toj „novoj” pojavi treba tražiti u vanjskim utjecajima, konkretno u želji za dobivanjem podrške od nacističke Njemačke, koja je uz fašističku Italiju trebala predstavljati novoga moćnog političkog saveznika. Međutim, s obzirom na to da ustaški pokret u tom trenutku kako u zemlji tako i inozemstvu nije predstavljao nikakvu snagu, pa samim time ni prijetnju, razloga za zabrinutost među hrvatskim Židovima nije bilo. S druge strane, nisu se samo hrvatski nacionalisti odlučili prilagoditi novoj europskoj političkoj realnosti. To će ubrzo učiniti i jugoslavenske vlasti. Zbližavanje s Njemačkom uz novougovorene gospodarske i trgovinske aranžmane imat će za posljedicu i neke zakonske mjere kojima će i Jugoslavija pokazati da podržava politiku prema Židovima kao „stranom tijelu” u društvu. Tako je krajem 1940. vlada pod predsjedanjem srpskog političara Dragiše Cvetkovića i hrvatskog Vladka Mačeka donijela dvije antisemitske uredbe, jednu kojom se Židovima zabranjuje trgovina prehrambenim proizvodima i drugu kojom se ograničava kvota za upis Židova na srednje, više i visoke škole. Unatoč nizu nedosljednosti u njihovu provođenju ove su uredbe ipak pripadnike židovskog naroda zakonski učinile građanima drugog reda. Nažalost bio je to samo početak razdoblja tijekom kojeg će razna ograničenja vrlo brzo prerasti u fizičku eliminaciju.

Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske stvari se po pitanju „nepoželjnih” počinju dramatično brzo razvijati. Nema sumnje da je u nasilju koje započinje odmah po preuzimanju vlasti bilo i elemenata anarhije, stihije i samovolje pojedinaca, ali treba naglasiti da se od samog početka radilo o dobro organiziranom, sustavnom i od države provođenju teroru.

Iako u trenutku kada su napisana, „Ustaška načela” nisu izazvala nikakvo zanimanje javnosti, u travnju 1941. osnovna teza izrečena u tom dokumentu

da „u hrvatskim narodnim i državnim poslovima u samostalnoj i nezavisnoj hrvatskoj državi ne smije odlučivati nitko, tko nije po koljenima i po krvi član hrvatskog naroda” više nije zvučala kao nacionalistička floskula ili „utopistička” težnja marginalnog političkog pokreta, već kao jedna od glavnih smjernica u organizaciji društveno-političkog života u novostvorenoj državi. Prvi korak koji su ustaške vlasti u tom smislu trebale poduzeti bilo je definiranje pojma „hrvatski narod”. U tu svrhu 30. travnja 1941. donesena je „Zakonska odredba o državljanstvu” u kojoj između ostalog stoji da je državljanin NDH-a „državni pripadnik arijskog porijetla”. Ova odredba tražila je dodatno pojašnjenje pojma „arijsko porijetlo” pa je istog dana donesena i „Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti” u kojoj stoji da je „arijskog porijetla osoba koja potječe od predaka koji su pripadnici europske rasne zajednice ili koji potječu od potomaka te zajednice izvan Europe”. U tu kategoriju nisu ulazili Židovi jer ih se smatralo pripadnicima druge (židovske) rase. Istog dana donesena je i treća zakonska odredba „O zaštiti arijske krvi i časti Hrvatskog naroda”, kojom se zabranjivao brak između Židova i Hrvata, kao i „izvanbračno spolno općenje Židova... sa ženskom osobom arijskog porijetla”.³ Ovim trima uredbama Židovi (i Romi) kao građani Hrvatske nisu samo zakonski diskriminirani u odnosu na „arijevence”, nego su, što će imati puno tragičnije posljedice, „obilježeni” i kao narod (rasa) koji se smatra prijetnjom po „krv i čast” hrvatskog naroda. Po logici stvari s prijetnjom se trebalo obračunati, a taj će se obračun odvijati u nekoliko faza.

Početkom lipnja 1941. Židovi su suočeni s novim valom ograničenja. Kako bi se zaštitila „narodna i arijska kultura hrvatskog naroda” donesena je zakonska odredba kojom je Židovima zabranjeno „svako sudjelovanje u

³ Navedene zakonske odredbe objavljene su u publikaciji *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd.*, Knjiga 1, Zagreb, 1941., 107-115.

radu, organizacijama i ustanovama društvenog, omladinskog, športskog i kulturnog života... a napose u književnosti, novinarstvu, likovnoj i glazbenoj umjetnosti, urbanizmu, kazalištu i filmu”.⁴ Istoga dana, 4. lipnja 1941. done-sena je i „Naredba o promjeni židovskih prezimena i označavanju Židova i židovskih tvrtka”. Nakon što je prethodnim zakonskim rješenjima utvrđeno tko je Židov i propisan položaj židovskog naroda, ovom naredbom odlučilo se i fizički, vizualno, označiti, a time i upozoriti na prisutnost židovstva unutar hrvatskog društva. Svi Židovi stariji od 14 godina morali su u javnosti na lijevoj strani prsa nositi posebnu oznaku u obliku okrugle limene pločice žute boje s velikim crnim slovom „Ž”. Označavanje je bilo obvezno i za poduzeća, tvrtke i trgovačke radnje u židovskom vlasništvu, na kojima je na vidljivu mjestu morao biti istaknut list žutog papira s crnim natpisom „Židovska tvrdka”.⁵ Svi ovi protužidovski zakoni pokrenuli su lavinu ograničenja i zabrana s kojima su se Židovi počeli suočavati širom NDH-a i u svim segmentima života. Nisu više smjeli stanovati u određenim dijelovima grada, kretati se po centru i zadržavati u parkovima, ulaziti u restorane, hotele, kina i kazališta, kupati se na kupalištima, biti članovi sportskih klubova; morali su predati radiouređaje, fotoaparate, skije, veste, rukavice itd.

Činjenica što su u vrlo kratkom razdoblju diskriminirani kao građani i državljani, što im je ugrožena egzistencija i što su javno osramočeni i obeščašćeni morala je predstavljati ogroman šok i nevjericu kod hrvatskih Židova. Međutim, da je ostalo na tome bila bi to jedna, nažalost ne i jedina, ružna epizoda u povijesti židovskog naroda. Ali nije. Gotovo istovremeno s provedbom navedenih odredaba započelo je i sustavno uništavanje židovskog naroda. Nakon završetka Drugoga svjetskog rata upravo zbog nepojmljivih

⁴ Isto, knjiga 2, 40.

⁵ Isto, 54-59.

razmjera stradanja i karaktera zločina cijela će ta tragedija dobiti i poseban naziv – Holokaust ili Šoa. Može se slobodno reći da je holokaust, zajedno s genocidom nad srpskim i romskim narodom, predstavljao jedan od glavnih elemenata ustaške „revolucije”. Njezin je cilj bio stvoriti novu državu, novo društvo i novog čovjeka. U tako zamišljenoj hrvatskoj državi i društvu koje je počivalo na ustaškim načelima nije bilo mjesta za one koji se etnički, rasno, vjerski ili ideološki nisu uklapali u model „pravoga” hrvatskog građanina.

Nakon oduzimanja imovine, izvršenog po, u tu svrhu, posebno izrađenim zakonima, ali koje je često imalo i oblik otvorene pljačke, ustaše započinju i s fizičkim „uklanjanjem” židovskog stanovništva. Mali će se broj uspjeti spasiti bijegom u druge zemlje ili odlaskom u partizanske jedinice, dok će većina, bez obzira na dob i spol, svoj život završiti u nekom od ustaških logora u NDH-u ili nacističkih logora po Njemačkoj i istočnoj Europi. Za razliku od terora prema srpskom stanovništvu koji su od ideje do provedbe osmislili ustaše, obračun sa Židovima bio je i po pitanju (rasnog) zakonodavstva i eksterminacije velikim dijelom kopiranje nacističke prakse. To između ostalog potvrđuju i izjave dvojice najviših političkih dužnosnika NDH-a, poglavnika Ante Pavelića i ministra unutarnjih poslova Andrije Artukovića. List *Hrvatski narod* tako prvo prenosi Artukovićevu izjavu da će „uskoro riješiti židovsko pitanje na isti način kao što ga je riješila njemačka vlada”, a zatim i Pavelićevu da će se „židovsko pitanje radikalno riješiti prema rasnim i gospodarskim gledištima”.⁶ Uostalom, prva uhićenja otprilike pedesetak (zagrebačkih) Židova proveo je upravo Gestapo svega nekoliko dana nakon ulaska njemačke vojske u Zagreb pokazavši tako između ostalog tko ima stvarnu vlast u novostvorenoj državi.

⁶ *Hrvatski narod*, 22. travnja 1941. i 6. svibnja 1941.

Nakon ove akcije Nijemci se neće izravno miješati u rješavanje „židovskog pitanja” sve do proljeća 1942. godine.

U NDH-u je represija spadala u djelokrug rada ministarstva unutarnjih poslova, točnije jednoga njegovog odjela po imenu Ravnateljstvo za javni red i sigurnost (RAVSIGUR) na čijem je čelu bio je Eugen Dido Kvaternik. Djelatnici RAVSIGUR-a bili su zaduženi za nadzor, uhićenja i odvođenja u logore židovskog stanovništva. Sredinom kolovoza 1941. Dido Kvaternik osniva i Ustašku nadzornu službu (UNS) koja se također bavila represijom nad „neprijateljima” države. Njezin Treći ured (Ustaška obrana) bavio se organizacijom logorskog sustava. Na čelu tog ureda, drugim riječima osoba koja je imala stvarnu vlast u svim logorima na teritoriju NDH-a, bio je Vjekoslav Maks Luburić. Kao što je njemačka zakonodavna praksa korištena prilikom izrade protužidovskih rasnih odredaba, isti uzor ustaše koriste i pri osnivanju i organiziranju logora. S tim u vezi treba posebno istaknuti posjet Eugena Dide Kvaternika Glavnom uredu SS-a u Berlinu sredinom 1941., te posjet Maksa Luburića krajem iste godine njemačkome koncentracijskom logoru Sachsenhausen – Oranienburg. Po povratku u NDH iskustva stečena u Trećem Reichu ustaški će dužnosnici odmah upotrijebiti, ali i „unaprijediti”.

Da se odnos prema Židovima neće svesti samo na javno sramoćenje, pljačku imovine i progon dalo se naslutiti čitanjem između redova „Zakonske odredbe o obrani naroda i države” koju je Pavelić proglasio istog dana kada i ostale rasne zakone (17. travnja 1941.). U njoj izričito stoji da se „krivcem zločinstva veleizdaje čini svaki onaj tko na bilo koji način povrijedi ili je povrijedio životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak NDH... pa makar djelo i ostalo samo u pokušaju” te da je za takvu osobu

predviđena smrtna kazna.⁷ Za provedbu ove odredbe osnovani su izvanredni narodni, a zatim i prijek i sudovi koji tisuće nevinih ljudi svojim proizvoljnim tumačenjem termina „veleizdaja” osuđuju na smrt strijeljanjem. Korak dalje u legalizaciji genocida nad Židovima bila je poglavnikova „Izvanredna zakonska odredba i zapovijed” od 26. lipnja 1941. koja glasi „tko širi glasove o tobožnjim progonima protiv jednog dijela pučanstva bit će stavljen pred prijek i sud. Židovi se smatraju kolektivno odgovornim za širenje lažnih vijesti... i prema tome će se proti njima postupati i spremati ih povrh kaznenopravne odgovornosti u zatočenička zbirališta pod vedrim nebom”.⁸

Osnivanje logora na području NDH-a započinje već u travnju 1941., dakle neposredno po dolasku na vlast ustaškog pokreta. U sljedećih nekoliko godina koliko je država postojala na njezinu je teritoriju djelovalo tridesetak logora pod hrvatskom (ustaškom), njemačkom i talijanskom upravom. Oni su se razlikovali po karakteru odnosno namjeni iako su često isti logori imali više namjena. Prvi koji se osnivaju bili su tzv. sabirni logori koji su služili kao mjesta za okupljanje onih koje se planiralo deportirati iz NDH-a. Drugu skupinu čine logori u koje su zatočnici dovođeni kako bi obavljali neku radnu obvezu („radni logori”). U njima se umiralo od teških uvjeta života i iscrpljivanja mukotrpnim radom, ali su ih logorski čuvari i neposredno usmrćivali. Treću skupinu čine tzv. „logori smrti” čija je jedina namjera bila, kao što i sam naziv kaže, fizičko uništenje.

Prvi logor ustaški režim osniva 15. travnja 1941. u prostorijama bivše tvornice Danica pokraj Koprivnice. Iako su u njemu zatvorenici maltretirani na različite načine, od fizičkog zlostavljanja, preko prisilnog rada, do slabe ishrane, u Danici nije bilo masovnog ubijanja. Međutim, nakon što su

⁷ *Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd.*, Knjiga 1, Zagreb, 1941., 15.

⁸ *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske, 1941.*, Zagreb, 1942., 212-213.

krajem lipnja logorski kapaciteti „ispunjeni”, zatočenike se počinje prevoziti u Gospić kao središte novoga logorskog sustava. Za razliku od Danice, gospićki logorski sustav funkcionirao je isključivo s ciljem fizičkog uništavanja. U tu svrhu osnovani su logori, ili točnije rečeno stratišta u Jadovnom na Velebitu te Slani i Metajni na otoku Pagu. Nakon što su Srbi, Židovi, Romi, komunisti iz cijelog NDH-a u stočnim vagonima dopremljeni u Gospić, sprovedeni su na neko od spomenutih stratišta na kojem se ne bi dugo zadržavali. Najviše ih je pogubljeno na Velebitu (Jadovno) i pobacano u neku od brojnih obližnjih jama. Dio zatočenika sproveden je do Karlobaga, a zatim brodovima prevožen na otok Pag. Tu su odvajani muškarci od žena te upućivani u logor Slana odnosno Metajna. Uz masovna ubojstva, ustaše su zatočene Srпкиnje i Židovke svakodnevno i silovali. Gospićki logorski sustav prestaje funkcionirati krajem kolovoza 1941. kada su Talijani okupirali taj dio NDH-a. Preživjeli logoraši prevezeni su prvo u Jastrebarsko kao privremenu postaju, a 23. kolovoza 1941. bili su prebaćeni u novoosnovani logor u Jasenovcu. Sve do prestanka postojanja krajem travnja 1945. Jasenovac je bio glavni i najveći logor na teritoriju NDH-a. Po namjeni, radilo se o kombinaciji radnog logora i logora smrti, tj. u njemu su zatočenici obavljali različite vrste teških poslova, ali su istovremeno vršene i masovne likvidacije. U logoru Jasenovac ustaše su zatočenike ubijali klanjem, vješanjem, umlaćivanjem, izgladnjivanjem i teškim fizičkim radom. Velik broj hrvatskih (i bosanskohercegovačkih) Židova i Židovki bio je zatočen u logorima u Lobargradu (Hrvatsko zagorje), Kruščici kod Travnika, Đakovu te Tenji kod Osijeka. Oni koji nisu usmrćeni u tim logorima deportirani su u Jasenovac, a velik dio i u nacistički logor Auschwitz.

Točan broj Židova koji su stradali kao žrtve ustaškog terora teško je, a kako vrijeme odmiče gotovo i nemoguće otkriti. S obzirom na nedostatak pouzdane dokumentacije, neistražena ili nedostupna grobišta i stratišta, ali i

način postupanja s tijelima ubijenih (npr. bacanje leševa u Jadransko more i rijeku Savu, spaljivanje leševa u tzv. Pićilijevoj peći u Jasenovcu itd.) kada se govori o brojkama uglavnom se radi o procjenama. Iz istih razloga nemoguće je doći i do točnog broja stradalih u pojedinom ustaškom logoru. Da je tome tako možda najbolje svjedoči primjer koncentracijskog logora Jasenovac. Tijekom poslijeratnog ispitivanja Ljube Miloša, jednog od zapovjednika logora, on navodi kako je „Luburić odredio da u Jasenovcu brojno stanje uvijek varira oko 3.000 jer je ta cifra uglavnom bila dovoljna da podmiri sve potrebe radne službe” te nastavlja da je „bilo slučajeva kad je logor brojio i 5.000 zatočenika ali taj broj nije mogao dulje trajati, jer se u takvom slučaju vršila likvidacija viška”.⁹ O nemogućnosti utvrđivanja točnog broja zatočenika, ali i implikaciji da se kapacitet logora povećavao eliminacijom logoraša, govori i dopis Glavnog stana Poglavnika od 27. travnja 1942. u kojem između ostalog stoji da „sabirni i radni logor u Jasenovcu može primiti neograničeni broj zatočenika”.¹⁰

Osim u ustaškim, Židovi s područja NDH-a masovno su stradali i u nacističkim logorima smrti po istočnoj Europi, najviše u Auschwitzu. Takve deportacije započele su već tijekom 1941., ali se intenziviraju tijekom 1942. i 1943. godine. Radilo se o zajedničkoj akciji ustaških vlasti i predstavnika Trećeg Reicha u Zagrebu. Među posljednjima su deportirani i zagrebački nadrabin Miroslav Freiburger i predsjednik zagrebačke židovske zajednice Hugo Kon.

Po dostupnim podacima na teritoriju NDH-a živjelo je 1941. oko 39 000 Židova. Od tog broja svega oko 9 000 dočekalo je kraj rata. Osim nekoliko stotina strijeljanih na samom početku rata većina je život skončala u nekom od ustaških ili nacističkih logora. Najviše ih je, njih oko 13 tisuća, stradalo u

⁹ HDA, RSUP SRH SDS, Dosje Ljubo Miloš.

¹⁰ <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5400>.

koncentracijskom logoru Jasenovac. Uz sve zakonske odredbe i izjave ustaških dužnosnika upravo tako velika brojka ubijenih i mali broj preživjelih ukazuju da se radilo o želji da se u cijelosti uništi jedan narod odnosno da se bez svake sumnje radilo o genocidu nad Židovima.

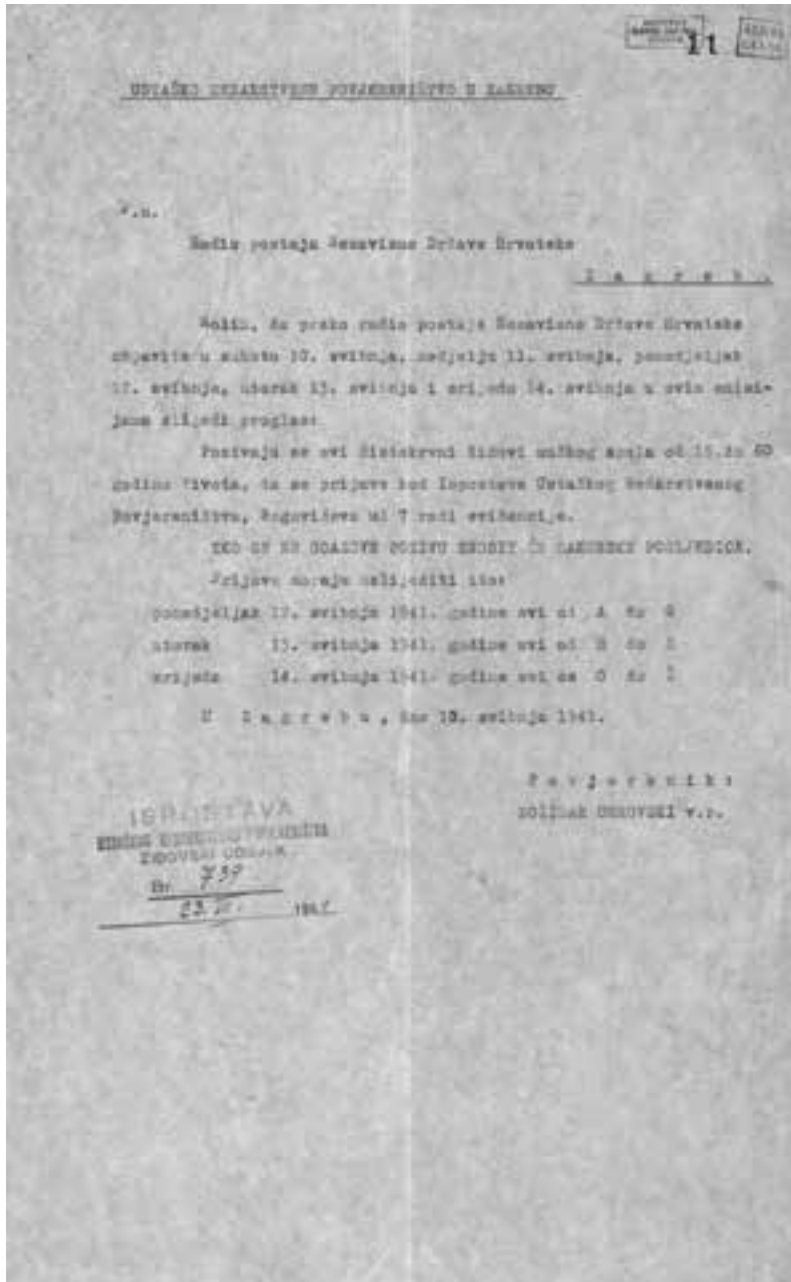
Ono što se dogodilo europskim Židovima od sredine 1930-ih do 1945. neusporedivo je i s najvećim zvjerstvima koja su se događala kroz povijest čovječanstva, uključujući i vremena kada su ljudi živjeli u mnogo primitivnijim uvjetima, i kada ljudski život nije bio „zaštićen” raznim zakonima, humanističkim i moralnim načelima kao što je to bio slučaj u 20. stoljeću. Iako se radi o stravičnim brojkama (oko šest milijuna ubijenih), ključni problem kada se govori o holokaustu ne bi trebao biti odgovor na pitanje „koliko?” nego „zašto?” i „kako?” se dogodilo to što se dogodilo. Jer brojke vremenom postanu apstraktan pojam, dio statistike, i teško kod nekoga mogu izazvati empatiju prema stradalnicima. Pitanje o kojem bi svatko trebao razmisliti jest kako je moguće da potpuno nevine ljude, djecu, žene, starce, dojučerašnje susjede, prijatelje, kolege na poslu netko bez ikakva razloga proglasi državnim i narodnim neprijateljima i odluči ih poubijati, uz obrazloženje i opravdanje da će time svijet postati boljim. Jer, govoriti o brojkama znači baviti se nečim što se već dogodilo, ali zamisliti se nad razlozima stradanja znači razmisliti o (ne)mogućnosti da se takve stvari ponove.

U tom smislu treba gledati i uznapredovali povijesni revizionizam i negacionizam u hrvatskom društvu danas. Ne možemo promijeniti smjer ni sadržaj povijesti, ali iz onoga što se dogodilo možemo izvući brojne pouke. Genocid nad Židovima koji su živjeli na području NDH-a dobro je istražena povijesna činjenica. Isto tako nema spora da odgovornost za počinjeno leži na ustaškom pokretu i upravljačkom aparatu NDH-a. Ako izuzmemo već spomenute probleme pri izračunu točnog broja žrtava brojna arhivska građa,

znanstveni radovi, kao i osobna sjećanja daju nam više nego dovoljno materijala da se odredi karakter i namjena koncentracijskih logora osnivanih širom NDH-a. Uzevši sve to u obzir postavlja se pitanje kako je onda moguće da u Hrvatskoj danas postoje oni koji negiraju ili relativiziraju zločinačku politiku ustaškog pokreta i stradanje nevinih ljudi? Kako je moguće da se snimaju i javno prikazuju filmovi, pišu knjige i održavaju „znanstveni” skupovi koji negiraju zločinački karakter jasenovačkog i ostalih ustaških logora? Kako je moguće da država i društvo nemaju jasan i nedvosmisleno osuđujući stav prema isticanju ustaških simbola i pozdrava? Kako je moguće da se političkim i vojnim dužnosnicima ustaškog pokreta daju imena ulica i podižu spomenici u Hrvatskoj kao demokratskoj i pravnoj državi?

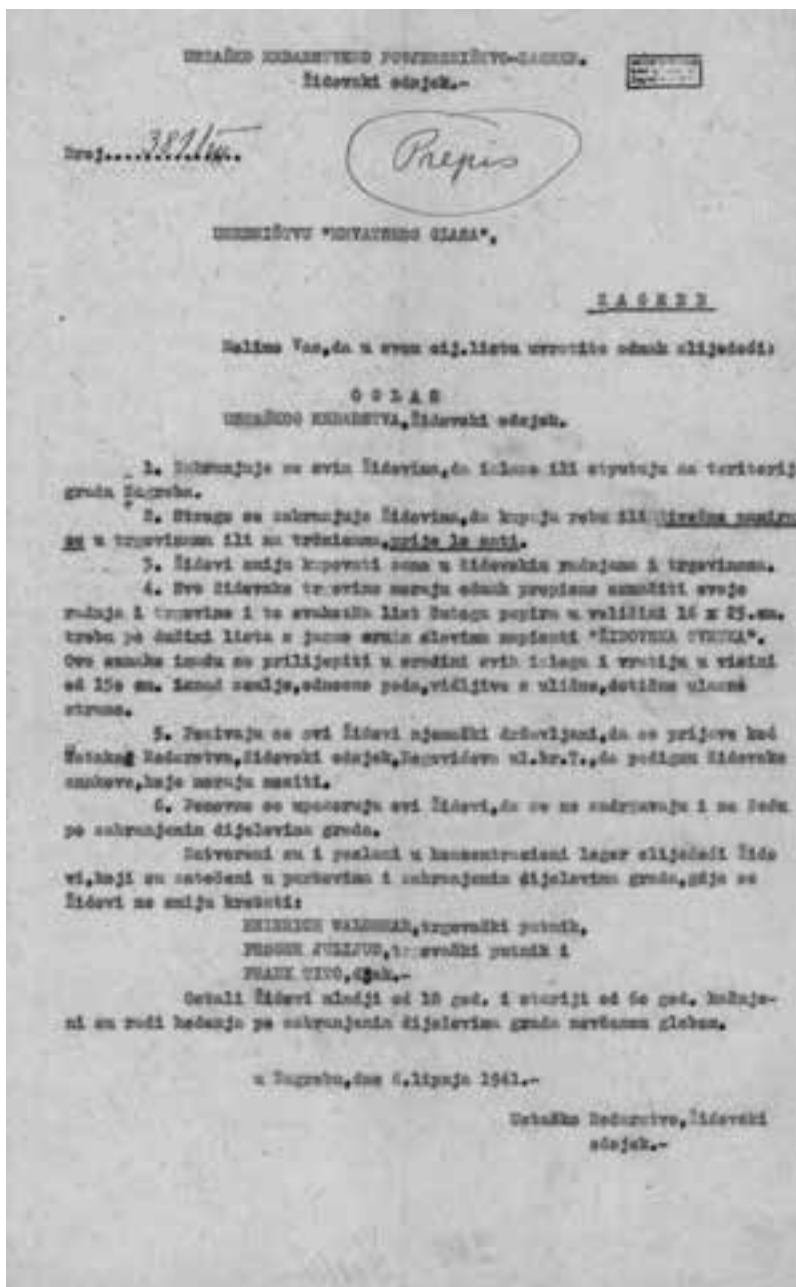
I premda zvuči nevjerojatno da se takve stvari događaju, nije najveći problem radi li se sve navedeno iz neznanja, ili svjesno, iz simpatije prema jednoj političkoj opciji iz hrvatske prošlosti. Mnogo je veći problem jesu li oni koji negiraju zločine i brane zločince i sami u jednom trenutku spremni postati, ponoviti ili barem podržati isto.

Proглашavanje tzv. rasnih zakona na samom početku uspostave NDH-a bilo je priprema za progon i eliminaciju Židova na području čitave novostvorene države. Brzina kojom su zakoni doneseni potvrđuje da je ustaški pokret imao unaprijed pripremljen plan i da progon Židova nije izvršen samo zbog pritiska Njemačke. Rasnim su zakonima Židovi, kao i Romi, proglašeni državnim pripadnicima koji su se po restrikciji svojih građanskih i ljudskih prava razlikovali od državljana NDH-a. Između ostaloga, bilo je zabranjeno sklapanje brakova arijevaca („čistokrvnih” Hrvata i pripadnika „arijskih” manjina, poput Nijemaca ili Talijana) i Židova, a zakonom je određeno tko je sve Židov. Ljudima nije ostavljena mogućnost da se sami izjasne smatraju li se Židovima ili ne, iako je među onima koje je zakon takvima proglasio sigurno bilo onih koji su se prije svega osjećali Hrvatima.

Temeljem rasnih zakona
mjesec dana po uspostavi
NDH-a započela je
registracija „čistokrvnih”
Židova kao prvi korak u
pripremi njihove eliminacije.

HR-HDA 252, RUR ŽO,
739/1941., k. 1

Početkom lipnja izdani su novi propisi kojima se zagrebačkim Židovima zabranjuje da kupuju u nežidovskim dućanima, a ni ondje nisu smjeli kupovati prije 10 sati. Pojedini dijelovi centra Zagreba bili su Židovima već prije zabranjeni pa se tako nisu smjeli pojavljivati na Zrinjevcu i na drugim dijelovima Zelene potkove, na Jelačićevu trgu i na nekim ulicama. Prekršitelji bi bili slani u logore. Napokon, nisu više smjeli napustiti Zagreb.

HR-HDA 252, RUR ŽO,
382-381-1941., k. 1

Broj: 5658/1941.

OBAVIJEST

Na temelju Naredbe Ministarstva unutarnjih poslova o promjeni židovskih prezimena i označivanja Židova i židovskih tvrtka od 4. lipnja t. g. br. 336 Z. p. 1941 g. (Narodne Novine br. 43 od 4 lipnja o. g.) pozivaju se svi Židovi po rasi stariji od 14 godina da imaju nositi, kada su izvan vlastitog stana židovsku oznaku u obliku okrugle limene pločice, promjera 5 cm. Ploča mora biti žuto obojena i na njoj u sredini crnom bojom označeno veliko slovo **Ž** dužine 3, a širine 2 cm. **Ovaj se znak ima nositi vidljivo na lijevoj strani prsiju.**

Upozoruju se Židovi po rasi vlasnici tvrtka, trgovina i inih poduzeća na propise citirane Uredbe o označivanju nadpisnih ploča iznad radnja i oznaka u izlozima.

Prekršitelji navedene uredbe biti će u smislu gornje Naredbe kažnjeni globom **od 100 do 100.000 dinara** ili zatvorom od **10 dana do 6 mjeseci.**

Predstojništvo gradskog redarstva

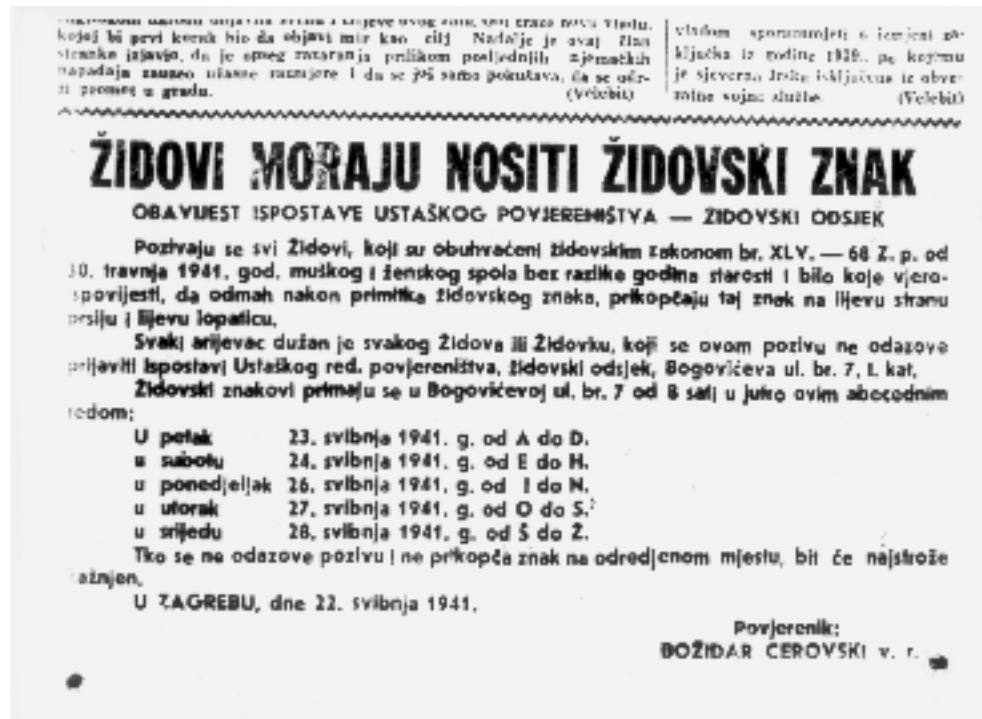
U Varaždinu, dne 17. lipnja 1941.

Predstojnik grad. redarstva:

Sedlar, v. r.

Tiskara: Tiskara "A. Šturm" Varaždin

1000. 1000. 1000. 1000. 1000. 1000. 1000. 1000. 1000. 1000.

Dana 4. lipnja objavljena je u *Narodnim novinama* uredba po kojoj su svi Židovi morali nositi znak raspoznavanja: okruglu žutu limenu pločicu s upisanim slovom Ž. U praksi su nošeni različiti znakovi, ali svima je bilo zajedničko istaknuto slovo Ž. I židovske tvrtke i dućani morali su biti obilježeni. Da to nije bilo rađeno samo pod utjecajem Njemačke vidi se i po tome što su već i vlasti Banovine Hrvatske dale izraditi popise židovskih poduzeća i trgovina, samo što ih nisu dale obilježiti.

HR-HDA 907, Zbirka stampata, 39/119

Iako je odredba o nošenju znaka objavljena tek početkom lipnja, ustaške su vlasti u Zagrebu počele dijeliti znakove već krajem svibnja. Odbijanje nošenja znaka značilo je „najstrožu kaznu“, tj. slanje u logor i smrt.

HPM/MRNH - T. P./1683

Službeni oblik židovskog znaka.

HPM/MRNH V-1685

Osim službeno propisana znaka, postojali su i drugi oblici, poput ovoga na tekstilu s Davidovom zvijezdom. Djevojčica nosi znak pravilno, na lijevoj strani prsa i na lijevoj lopatici.

HPM/MRNH - A- 8974/32/11 i HPM/MRNH - A- 8974/32/12

Od nošenja znaka nisu bila izuzeta ni najmanja djeca.

HPM/MRHH-A-8974/32/19

Znak za obilježavanje židovskih tvrtki.

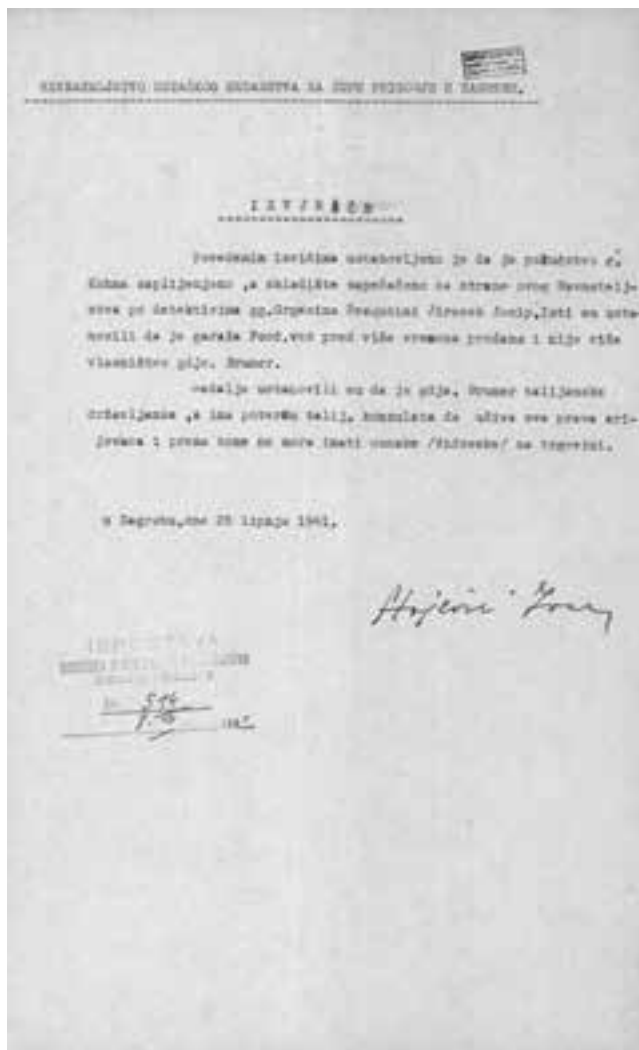
MGKC 7989

Među mjerama koje su služile ponižavanju, ali i pljačkanju Židova (i Srba) bila je i ona od 8. svibnja 1941. o prisilnom preseljenju unutar Zagreba. I jedni i drugi morali su napustiti svoje domove koji su se nalazili na sjevernoj strani Maksimirske, Vlaške, Jelačićeva trga i Ilice do mitnice (Černomerca) te dijelova grada sjeverno od tog poteza. Ondje su se, na Pantovčaku i Tuškancu, nalazile vile bogatijih građana pa su se u one ispražnjene uselili ustaški i njemački dužnosnici, uključujući i poglavnika Antu Pavelića.

HDA 907, Zbirka stampata, 104/19

Židovi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj – Represija

Kako je teklo preseljenje Židova u grad južno od „linije razgraničenja” vidi se iz primjera izvjesnoga gospodina Kohna, koji nije imao gdje smjestiti svoj namještaj pa ga je pohranio u Narodnom Magazinu. Isprva su ustaške vlasti tretirale taj namještaj kao njegovo vlasništvo, ali je već devet dana poslije ustanovljeno da mu je namještaj zaplijenjen. Ovaj dokument ujedno otkriva da su se neki Židovi mogli spasiti ako su imali strano državljanstvo, dok su neki bili zaštićeni diplomatskim statusom kao počasni konzuli država s kojima NDH nije bila u ratu, ali takvih je pojedinaca bilo malo.

HR-HDA 252, RUR ŽO, 514/1941., kut. 2

Među mnogim zabranama koje su nametane Židovima samo u svrhu njihova ponižavanja bila je i ona kojom im se ne dopušta odlazak u kino. Slično je, dakako, vrijedilo i za kazališta i druga mjesta zabave i javnog okupljanja.

HR-HDA 252, RUR ŽO, 581/1941., k. 2

Židovi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj – Represija

Židovima su oduzete i filmske kamere, fotoaparati i kinoprojektori. Zanimljivo je da je propagandni odjel Glavnog stožera vojskovođe Slavka Kvaternika znao tko su vlasnici kvalitetnih aparata Leica i Contax pa ih je upozorio da ne pokušaju umjesto ovih podvaliti druge bezvrijedne aparate. Dakako da su Židovima oduzimane i druge stvari, poput automobila. U konačnici je to bilo svejedno jer im je oduzeta cjelokupna imovina.

HR-HDA 252, RUR ŽO,
98/1941., k. 1

Prilazno dne 23.lipnja 1943 broj 2699/Z.
O D L U K A

Na temelju Zakonske odredbe od 30.X.1942 broj CGXGII-2505-1942-§§.1 i 3 dozvoljuje se uknjižba prava vlasništva na nekretnine T.t.Union tvornica kandita i čokolade Deutsch i König iz Zagreba u gruntovnom aločku broj 5.255.k.o.grad Zagreb sastojede se iz čestica kat.broji:
2333/1 Kuće pop.broj 3923 gosp.sgrada i dvorište u Branimirovoj ulici 29 sa 1128.7.5.hvati ili 4042.8.metara
2334/5 Granice / građilišta/ u Branimirovoj ulici sa 111.2.5.hvati ili 1400.5.m. na korist:

NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE/Istikom upravlja Državna riz.-ured sa podrž.inetak/ sa tim

Na temelju darovnog ugovora od 18.lipnja 1943 broj T-1088-1943 dozvoljuje se uknjižba prava vlasništva na nekretnine Nezavisne Države Hrvatske upisane u grunt.aločku broj 5.255.k.o.grad Zagreb sastojede se iz napred navedenih čestica na korist:

"UDRUŽE POGlavnikove TJELesne BOJNE" uzajamno-pripomoćne zadruge s.o.j. u Zagrebu.

Molba ostaje u spisima.

Darovni ugovor stavlja se u zbirku isprava.

O tom se obavještujui:

- 1/ Ministarstvo Državne riznice-ured sa podržavljeni inetak u Zagrebu
- 2/ " Udruga Poglavnikove Tjelesne Bojne" uzajamno -pripomoćna zadruge s.o.j. u Zagrebu
- 3/ Katastralni ured u Zagrebu radi ispravke katastra
- 4/ Porezni ured II u Zagrebu
- 5/ Tt.Union tvornica kandita i čokolade Deutsch i König iz Zagreba prema §.4. gore navedene zakonske odredbe izvješćavanjem na oglasnoj ploči ovoga suda. Kotareki kao zemljišnoknjižni sud I
- 6/ Hrvatske zemljiške banke d.d. u Zagrebu

U Zagrebu, dne 23.lipnja 1943

Među oduzetom židovskom imovinom bila je i *Union tvornica kandita i čokolade König i Deutsch*, današnja tvornica *Kraš*, koja se nalazila u Branimirovoj ulici na mjestu današnjeg Branimir centra. Odlukom vlasti tvornica je 1943. predana Udruzi Poglavnikove tjelesne bojne, uzajamno-pripomoćnoj zadruzi.

HR-HDA 1076, T 1088/1943.

U Rijeci, koja je pripadala Italiji, kao i u Istri, talijanski rasni zakoni počeli su se primjenjivati prije nego u NDH-u. Ovaj proglas iz 1938. donosi pravila po kojima se određuje tko se smatra Židovom, a tko ne. Ti talijanski propisi bili su jednaki onima hrvatskim, ali postupak talijanskih fašističkih vlasti prema Židovima bio je mnogo bolji, ponajprije zato što nisu bili životno ugroženi. Zbog toga su se po osnivanju NDH-a Židovi s njezina teritorija spašavali bijegom na područja koja je okupirala Italija, a nakon njezine kapitulacije 1943. i prelaskom u onaj dio Italije koji je bio u rukama Saveznika.

HR-DARI-541, L-8-38

Tvrtko Jakovina

UNIŠTENJE ŽIDOVA U NDH

Mladen Lorković, kasniji ministar vanjskih poslova, u jednoj od brojnih izjava o „manjinama” u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, kratko po njenu osnivanju, 25. svibnja 1941. u Požegi je izjavio: „Sav život u našoj državi započet će nanovo, jer će hrvatskim gradovima i cijelom Hrvatskom vladati Hrvati, a ne Srbi i Židovi, koji su prije uživali plodove žuljeva hrvatskog seljaka i radnika. Sada je tome kraj.” Tko bude na putu takvu planu, „stići će ga ustaška desnica”.¹ S Hitlerovom Njemačkom i Mussolinijevom Italijom, rušila se „zapadno-evropska demokracija u građanskim državama”, pa tako i u Hrvatskoj, pisali su intelektualci bliski režimu. Demokracija je „tuđinska ideologija, uvezena iz vana u hrvatski narod, koja se razvijala u građanskoj Hrvatskoj, dovela je i morala je matematičkom točnošću dovesti prije ili kasnije do prevlasti Židova gotovo na svim područjima”. Tako je „židomasonsku demokraciju” i tri zla koja su je činila – Židovstvo, Anglosase i Amerikance, trebalo iskorijeniti, kao „djecu Sotone i kćeri Izraelove”.²

¹ Alen Budaj, *Vallis Judaea. Povijest požeške židovske zajednice*, Zagreb: D-Graf, 337-338.

² Ivo Goldstein, *Židovi u Zagrebu 1918-1941.*, Zagreb: Židovska općina Zagreb i Novi Liber, 530.

Nezavisne Države Hrvatske nikada ne bi bilo da do 1941. Hitler nije pokorio veliki dio Europe, a onda u travnju u dvanaest dana uništio Kraljevinu Jugoslaviju. Ustaše, sljedbenici Ante Pavelića, tada su došli na vlast. Bez rata to nikada ne bi mogli, jer ih je bilo malo, jer su bili beznačajan čimbenik u političkom životu Banovine Hrvatske, jer su bili ekstremni. NDH nije bila suverena država, a ustaše nisu imali baš nikakve mogućnosti opirati se Nijemcima ili Talijanima.³ Kako su dijelove teritorija zauzeli Mađari, također saveznici, NDH se očito nije mogla nositi ni s manjim Hitlerovim saveznicima. Mogli su se, tako, obračunavati s vlastitim građanima, prije svega Srbima, Židovima, Romima, pa onda i dobrim dijelom Hrvata. Židova je na prostoru Nezavisne Države Hrvatske 1941. godine bilo oko 39 000, što uključuje sve one koji su potpadali pod rasne zakone, dakle i pokrštene i one koji se Židovima nisu osjećali, ali su ih takvima računali. Kraj rata doživjelo ih je 9000.⁴ Bio je to jednak postotak kao i u onim zemljama istoka Europe, u kojima je Holokaust bio najsnažniji, gdje su ga provodili Nijemci i gdje je Židova bilo mnogo.

Nova država stvorena 10. travnja 1941. trebala je biti „narodna... pučka, ili seljačka... buduća socijalna država... koja će... imati veliku i plemenitu zadaću; da ostvari vjekovne ideale hrvatskog naroda.”⁵ Židove, sve, bez iznimke, kao rasu, ondašnji su vlastima bliski intelektualci i neki svećenici opisivali kao narod koji „onom istom mržnjom, kojom su tražili osudu Isusa vičući: raspni ga, raspni”, sada mrze Hrvate. Židovi vladaju svima, mrze i pljačkaju, žele osvojiti svijet. Njihove novine i filmovi nemaju „plemenit cilj, moralni, odgojni, nacionalni ili socijalni”, već sve što žele „napraviti je nered u ljudskom

³ Ivo Banac, „Fašizam u teoriji i hrvatskoj praksi”, u: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, ur. Ognjen Kraus, *Studia Iudaica-Croatica* 1, Zagreb: Židovska općina Zagreb, 1996., 304-305.

⁴ Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb: Novi Liber, 636.

⁵ Vladimir Čičak, *Zadnji dani zapadno-evropske demokracije*, Zagreb, 1941. (prema Gordogan 11-14, 2007., 209-210., temat Branka Matana)

društvu i iz toga izvući kapital”.⁶ Židovi i Srbi bili su „narodi tuđi i strani”, govorio je Lorković, bili su glavni neprijatelji Hrvata i nove hrvatske države. Bili su to i Romi, ali njih se nije smatralo vrijednima čak ni spomenuti, njih se u transportima u koncentracijske logore i smrt nije ni brojalo kao ljude, već na vagone, bez imena i prezimena. Neprijatelji su bili i Hrvati koji su bili nedovoljno „domoljubi”, nedovoljno predani ustaškom cilju, pa bili oni komunisti, ljevičari, lijevi HSS-ovci, anglofili, slobodni zidari.

Iz redakcije zagrebačkog glasila *Novosti* točno na dan proglašenja NDH-a, jedan novinar, suradnik sportske rubrike, s puškom na ramenu, iz ureda je istjerao kolege, novinare, koji su smatrani nepouzdanima.⁷ Neki od njih uhićeni su već u svibnju. Zagrebački omladinci dovedeni su na stadion u Sveticama i čekali da im se nove vlasti obrate. Brali su žute cvjetove i stavljali ih u zapučke, solidarizirajući se s kolegama koji su morali nositi židovske zvijezde. „Srbi i Židovi neka izađu iz stroja svojih škola i svrstaju se lijevo od glavnine!” izdana je odjednom zapovijed. Svi su se zbunili, ali zagrebačka je omladina krenula s izdvojenima. Pozornici su psovali – „pišat ćete krv” – ali nitko se nije pokolebao, pisao je Aleksandar Flaker, kasnije profesor slavistike na Filozofskom fakultetu, jedan od sazvanih na Sveticama.⁸ Mjesto gdje se pokušalo demonstrirati arijevsu čistoću poslije je spaljeno u „Akciji stadion”. Sve je pokazalo da dobar dio Zagrepčana ne želi da se odvaja „arijevska omladina” od one židovske ili na drukčije načine nepodobne. Palež stadiona koji su izvršili zagrebački komunisti nove je vlasti posramio i dodatno uzrujao jer

⁶ Fra Vencel Kosir, „Antisemitizam”, *Nova revija – Vjeri i nauci*, Makarska, 1934. (prema: *Gordogan* 11-14, 2007., 207, temat Branka Matana)

⁷ Aleksandar Vojinović, *Andrija Maurović. Biografija. Prorok apokalipse*, Zagreb: Profil, 115.

⁸ Aleksandar Flaker, *Autotopografija*, sv. I., 1924.-1946., Zagreb: Durieux, 160.

je pokazao da su Zagrepčani još uvijek neagitirani, nespremni da odjednom svoje susjede Srbe i Židove moraju mrziti do smrti.

Mnogi su tada uhićivani, pa i čuveni kipar Ivan Meštrović, već u kolovozu 1941. Neki drugi su odvođeni u zatvor, ispitivani, pa puštani. „Najteže su bile preduge i neizvjesne ljetne, besane noći. San nije dolazio od straha zbog mogućeg prokazivanja. Prozvani su odlazili na saslušanje, batinanje, mučenje, odakle bi se vraćali unakaženi, obliveni krvlju ili bi odlazili na put bez povratka, na jedno od stratišta”, pisao je o tadašnjem ozračju mladi kipar Vojin Bakić.⁹ Ubijalo se tijekom cijelog rata. Smrt se događala posvuda, u malim i velikim gradovima, u Zagrebu i Požegi, u Đakovu i Bjelovaru, u Bosni i Hercegovini, na Pagu. Najodgovorniji su oni koji su nosili odoru, oružje, ali posredno i oni koji su šutjeli, gledali, okretali glavu, koji nisu željeli imati posla. Židovi koji su imali bolje veze i poznanstva, brakove s „arijevcima”, potrebno zanimanje, koji su otišli u partizane ili Italiju, mogli su se spasiti, preživjeti. Nova država bila je, međutim, potpuna diktatura, država bez parlamenta, bez pravde, mjesto gdje su najneobrazovaniji i najgori najednom došli na vodeća mjesta. Nijemci su se svojih saveznika grozili, ismijavali ih, ali kaos koji je stvoren dijelom im je odgovarao. Tako su uvijek mogli intervenirati, uvijek biti arbitri, nedoraslim političarima na vlasti u državi koja je objavila rat gotovo polovici svojih podanika mogli su uvjetovati baš sve.

Milivoj Aschner (Ašner) bio je u Požegi šef redarstva od osnivanja NDH-a 1941. do 21. rujna 1942., kada je otpušten iz službe. Umro je 2011. u Klagenfurtu, u Austriji, u dubokoj starosti, a da nikada nije odgovarao pred hrvatskim, ili bilo kojim drugim, pravosuđem za sumnje da je bio ratni zločinac.

⁹ Darko Bekić, *Vojin Bakić, Biografija ili kratka povijest kiposlavlje*, Zagreb: Profil, 48.

U ožujku 2005. godine Županijsko državno odvjetništvo u Požegi podignulo je istražni zahtjev protiv čovjeka koji je tvrdio da je završio pravne znanosti, pod sumnjom da je kao predstojnik Gradskog redarstva u Požegi odgovoran za uhićenja i slanje u logor Srba i Židova, uhićenja Hrvata ljevičara, pljačku i mučenja. Ašnera se teretilo da je odlučivao o iseljavanju židovskih obitelji iz njihovih kuća i stanova, da je s povjerenikom Gradskog poglavarstva Stjepanom Grgićem i ustaškim logornikom Krešimirom Kišpatićem, uz potporu Frica Hegediša, koji je bio na čelu „Kulturbunda”, Njemačke narodnosne skupine u Požegi, odmah po uspostavljanju Nezavisne Države Hrvatske, provodio politiku terora.

Požega je početkom Drugoga svjetskog rata bila gradić, neznatan i malo važan. Kratkotrajan uzlet iz ranijih razdoblja, velik broj poznatih stanovnika, stara Gimnazija osnovana još 1699., sve je to bilo nedovoljno za rast gospodarstva i podizanje grada nakon što su ga zaobišli glavni željeznički pravci. Desetak godina prije Drugoga svjetskog rata mjesto je imalo jedva nešto više od 7000 stanovnika. Tri godine nakon završetka rata, 1948., Požega je imala 8544 stanovnika.¹⁰ Sudbina tamošnje židovske zajednice slična je sudbini svih židovskih zajednica u najvećem dijelu Hrvatske. Židova je u kotaru bilo oko 300: muškaraca, žena i djece. Teško je povjerovati da je tako malo ljudi bilo gdje moglo nametnuti svoju volju i vlast znatno brojnijemu domaćem stanovništvu – a u kotaru je živjelo 48 000 ljudi – ali u mit o židovskoj dominaciji vjerovali su i mnogi u najbogatijoj i najuspješnijoj europskoj državi Njemačkoj, kao i u perifernome slavonskom gradu. Prva ubojstva nakon uspostave NDH-a u ovom mjestu hrvatske provincije – najprije Srba – dogodila su se

¹⁰ *Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948., Knjiga II., Stanovništvo po starosti i polu*, Beograd: Savezni zavod za statistiku 1951., 53.

već nekoliko dana po uspostavi nove države.¹¹ Prvi ubijeni Židov Požeštine bio je Edo Mosković, ravnatelj tvornice „Stock” (danas „Zvečevo”). Mosković je pružio otpor prilikom pretresa stana, uhićen, a onda vjerojatno otpremljen u Jadovno. Kako je i napisano u okružnici Ravnateljstva ustaškog redarstva od 23. srpnja 1941.: „Komuniste katoličke ili muslimanske vjeroispovijesti zadržati u pritvoru, dok Srbe i Židove ima se smjesta odpremiti u zbiralište Gospić.”

„Hrvatska vlada riješit će židovsko pitanje na isti način kao što ga je riješila njemačka vlada”, 22. travnja 1941. rekao je novi ministar unutarnjih poslova NDH-a Andrija Artuković pa je već 30. travnja 1941. donesena uredba o rasnim zakonima. Židove Požege, Židove NDH-a, poput Židova u Europi pod njemačkom vlašću, najprije su sustavno ponižavali. Ograničeno im je kretanje prije 10 ujutro i nakon 18 sati. Nakon 16. svibnja 1941. morali su nositi židovski znak: žutu traku s Davidovom zvijezdom i natpisom „Židov – Jude”. Izići bez znaka, značilo je biti kažnjen. Nositi znak i pokušati otići u kino, kazalište ili restoran, bilo je zabranjeno. Voziti se vlakom, nije više bilo moguće. Srbi i Židovi morali su predati sve oružje. Onda su 23. travnja 1941. zaplijenjeni radioaparati Židova, Srba i Hrvata koji su smatrani nepoćudnima. Akcija se izvodila posvuda, pa je i zagrebački odvjetnik Vladimir Velebit, poslije najvažniji Titov diplomat, koji se kao komunist i Srbin sklonio u stan očeva prijatelja iz vojske, svjedočio kako je u domobranski general Marić u Zvonimirovoj ulici „imao sobu punu radioaparata”.¹² Šef požeške policije Milivoj Ašner, pisalo je u dokumentima ustaških vlasti, uzeo je „od oduzetih

¹¹ Budaj, *Vallis Judaea*, 318.

¹² Vladimir Velebit, *Moj život*, Zaprešić: Fraktura, 257-258.

židovskih radioaparata i nekoliko ih podijelio svojom dobrim prijateljima i jedan od najboljih zadržao za sebe”.¹³

Prvo javno spaljivanje knjiga u Požegi organizirano je 15. svibnja 1941. Ukinuta su potom različita društva; sva židovska, ali i druga koja su se „istakla protuhrvatskim radom”. Od 4. lipnja 1941. Židovima je zabranjeno „svako sudjelovanje u radu, organizacijama i ustanovama društvenog, omladinskog, sportskog i kulturnog života hrvatskog naroda uopće, a napose u književnosti, novinarstvu, likovnoj i glazbenoj umjetnosti, urbanizmu, kazalištu i filmu”.¹⁴ Židovi nisu mogli biti sudski vještaci jer: „Židov po rasi, makar i pokršteni, ne mogu u stvarima arijaca biti sudbenim vještacima”.¹⁵ Židovi „po novom zakonu NDH” nisu uživali „zavičajno pravo” na prostoru Hrvatske.¹⁶ Đaci Židovi brisani su s popisa učenika i tako više nisu mogli u školu. Svima je u travnju 1941. školska godina završila. Kada su škole ponovno otvorene pet mjeseci poslije, Židova tamo više nije bilo. Paula Schreiner iz Bedekovčine u Zagorju ravnatelj je „... izbacio iz škole rekavši mi da više ne mogu pohađati nastavu jer sam Židov”.¹⁷ Glumica, čudo od djeteta, Lea Deutch, kao i ostale kolegice, dobile su već u travnju „Poglavnikove svjedodžbe”, jer se u njihovu školu, Treću žensku realnu gimnaziju u Zagrebu, uselila njemačka vojska. Mislila je da će učiti kod kuće, pa privatno položiti malu maturu, ali to se nije dogodilo.¹⁸

¹³ HDA, 1549, ZiG-NDH, I-33, kut.27, Str.377-399; Ustaška nadzorna služba, Ured II, Odjel 1, Dnevni izvještaj broj 14, Dana 14. siječnja 1943., Pregled političkih događaja u Požegi od 10.4.1941. - 15.1.1943., Broj 659.

¹⁴ Budaj, *Vallis Judaea*, 343.

¹⁵ *Vihor*, 30. kolovoza 1941. (prema Budaj, *Vallis Judaea*, 359).

¹⁶ Budaj, *Vallis Judaea*, 373.

¹⁷ Paul Schreiner, *Spašeni iz Zagreba. Sjećanja troje preživjelih srodnika na hrvatski Holokaust*. Zaprešić: Fraktura, 43.

¹⁸ Pavao Cindrić, *Lea Deutch – zagrebačka Anne Frank. Biografija*, Zagreb: Profil, 162.

Trgovine Židova označavane su crvenim natpisima „Židovska radnja – Jüdisches Geschäft”. Konačno, već 18.travnja 1941. Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske narodne imovine proglasila je sve pravne poslove koje su sklopili židovski poduzetnici nevažećima. Židovi od toga trenutka vlastitu imovinu više nisu smjeli prodavati. Nisu smjeli raspolagati ušteđevinom u bankama. Potom je, 19. travnja 1941. na čelo poslova, veletrgovina, poduzeća, dolazio ustaški povjerenik, „radi nadzora i normalnog poslovanja”. Normalno je poslovanje uključivalo da se ono što je bilo židovsko (ili srpsko, jer ti su dućani i obrti prošli jednako), vrlo povoljno ili besplatno uzme i učini imovinom podobnih Hrvata. Milivoj Ašner je: „Za namještaj redarstva uzeo [je] mnogo skupocjenog židovskog namještaja – nekoliko kaučeva, desetak udobnih naslonjača, nekoliko pisanih stolova, luksuznih sjenila, biblioteka, kombiniranih ormara...”. Potom bi dovlačio nove stvari, a već preuzeto negdje premještao, sve dok nije saznao da „takovog luksuznog namještaja Poglavljenik ne trpi, pa je i taj posljednji nekamo odvećao”, pisali su poslije njegovi suradnici. Popis oduzetih stvari Ašner je „slučajno” izgubio, pisalo je u izvještaju iz 1943. „Koliko je uzeo još takovih dragocjenosti, namještaja, skupocjenih ogrtača, perzijanera, ne može se reći, kao ni to saznati kome ih je poklonio, jer je sa time bio jako darežljiv... (...). Kada su bili iseljeni židovi, nasilno je otvorio sve stanove bogatih židova, i draškao i meraćio...”.¹⁹ O ponašanju ustaškog šefa policije u gradu Požegi tragovi su ostali jer je došlo do sukoba unutar ustaške hijerarhije. Slično ili isto moralo je biti u svim gradovima.

Tako su „kamataši”, „korupcionaši” „pljačkaši”, kako su Židove zvali u novinama NDH-a, konačno prestali posjedovati bilo što. Oni koji su ostali

¹⁹ HDA, 1549, ZIG-NDH, I-33, kut.27, Str.377-399; Ustaška nadzorna služba, Ured II, Odjel 1, Dnevni izvještaj broj 14, Dana 14. siječnja 1943., Pregled političkih događaja u Požegi od 10.4.1941. - 15.1.1943., Broj 659.

bez ikakva prihoda, koji su bili stari, molili su vlasti da im omoguće povlačenje uštedevine. „Ja i moja supruga stari smo ljudi, oboje oko 70 godina i drugog imetka od kojeg bi mogli živjeti ne posjedujemo, do li malene kuće u kojoj stanujemo. Iako smo židovi, mi smo se uvijek osjećali sinovima hrvatskog naroda, kao takovi rodili i kao takovi ćemo i umrijeti. (...) Mi smo za čitavo vrijeme našeg života uvijek dobro radili, ne praveći razlike od nikoga, što su nam prilikom naše molbe upućene Županu potvrdili ovdašnji župni ured, te razni karitativni i socijalni odbori.” Sin jedinac Jakoba Neumanna bio je liječnik, ali tada u njemačkom zarobljeništvu.²⁰ Jakobova supruga spasila se, ali njemu ništa nije pomoglo. Neumann je nestao u Jasenovcu.

Sve što se događalo u Njemačkoj, događalo se i u NDH-u. U Zagrebu je već 1. svibnja 1941. postavljena izložba „Židovi: Izložba o razvoju židovstva, njihovog rušilačkog rada u Hrvatskoj prije 10.4.1941. Rješenje židovskog pitanja u NDH”. „Porazan je upliv Židova” jer samo jedan jedini velika je „opasnost za okolinu”, pisalo je u katalogu publikacije. Svi koji su se pokrstili, svi koji su svoja poduzeća nazivali „arijskim” naslovima, sada su to morali ispraviti, vratiti. Na području Nezavisne Države Hrvatske u 57 mjesta djelovale su 64 organizirane židovske općine. Od 6,5 milijuna stanovnika NDH-a, Židova je bilo jedva 39 400. Propaganda je još prije rata, a posebno nakon njegova izbivanja, stalno brojila koliko je nehrvatskih, dakle srpskih, koliko židovskih dućana, kina, imovine. „Tako mi gledamo filmove koje Židovi hoće”, pisalo je u lokalnom časopisu u Požegi, slijedeći Pavelićeve procjene.²¹ Uništene su gotovo sve sinagoge, razorena su groblja. Uništavane su i pravoslavne crkve. Požeška sinagoga razvaljivana je četiri dana od 31. svibnja 1941.g. Srušena je nakon rata, u gradu u kojem Židova više nije bilo.

²⁰ Budaj, *Vallis Judaea*, 337.

²¹ Isto, 314.

Zakonska odredba o preuzimanju svih židovskih stambenih zgrada i imanja donesena je 27. kolovoza 1941. „U obzir dolazi cjelokupni pokretni imetak kao: gotovina, spavaće i jedaće sobe, kuhinjski namještaj, odjeća, obuća, krevetnina, jedaći pribor... U obzir dolazi i zaliha hrane i pokretni živi imetak.” Židovi su morali navesti koliko njihove obitelji imaju članova, od čega žive, navesti kada i kome su koji predmet darovali, navesti kada su kršteni. „Svaka prodaja ili poklon pokretnina po židovima nije dozvoljena, a ako je to ipak načinjeno imade se posebno istaknuti, uz naznaku točnih podataka.”²²

Gradsko poglavarstvo u Požegi Okružnicom od 9. prosinca 1941. tražilo je da se popiše sav pokretni imetak Židova u četiri dana, što je olakšavalo „preuzimanje” njihove imovine, a zapravo pljačku. Frida Geršković pisala je svojoj nekadašnjoj radnici: „Svaki dan donosi nova uzrujavanja. Sada opet sve u sitnice moramo popisati što imamo. Znamo da nije ništa više naše, ali čemu nas muče i s time? Jučer sam nakon mjesec možda i više dana bila kod nas u dućanu. Tako me jeza spopala da nisam svu noć spavala.”²³

Na temelju Zakonske odredbe o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda od 30. travnja 1941. i Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti, šef redarstva Milivoj Ašner zapovjedio je iseljavanje 28 židovskih obitelji: Kohn, Pollak, Krausz, Poper, Roth, Steiner, Spitzer, Ungar, Binefeld, Bacharach, Braun, Hass, Dajč, Štark, Šorš, Minz, Bauer... iz svojih domova, u sjeverni, sirotinjski dio grada. Kada je zapovijed o preseljenju došla, Frida Geršković pisala je: „... imam neiskazanu brigu sa stanom. Moramo se... iseliti, a nemamo kuda. Već sam si oči isplakala, po cijele noći ležim kao u bunilu, kuda ću sa

²² Isto, 375.

²³ Pismo Fride Geršković bilo je u posjedu Marina Gerškovića, veleposlanika SFRJ, sina Leona Gerškovića. (Prema: Kazneni predmet protiv okrivljenika Milivoja Aschnera). Arhiv suda u Požegi.

stvarima? Ne znam kako ću sa životinjama? (...) Sada smo se vratili sa traženja stana i nismo našli ništa. Sam Bog zna kako ćemo? Hoću l' ja to sve preživjeti dvojim. Noći su mi grozne.”²⁴ Židovi, međutim, nisu više bili ništa: nisu bili državljani pa su „iz razloga javnog reda i sigurnosti” preseljeni u potleušice „bez razlike stališa, starosti i spola”. Podstanarske su sobe imali sami plaćati. U njihove kuće uselili su se oni koji su bili uz režim, često i iz drugih dijelova zemlje.²⁵ Preseljenje iz domova događalo se posvuda. Iz Osijeka je 500 Židova još u ljeto 1941. deportirano u Gospić. Iz Zagreba je do rujna 1941. deportirano 3000 Židova u logor Danicu, pa Jadovno, od ljeta 1941. u Jasenovac.²⁶ Oni koji su izbjegli ovaj val uhićenja, odvedeni su u ljeto 1942.

Potom je 20. prosinca 1941. Ašner uhitio 19 ljudi, pod optužbom da su komunisti. Dovedeni su u redarstvo, „gdje je većina njih mučeno na najzvjerskiji način... Udarani su štapovima i bikovačama, šarafljeni za neke stolove, vješani na neke cebaljke, a neki su čak i morali kopati rake za nekoliko ljudi, koji su strijeljani po prijekom sudu.”²⁷ Nitko iz ove skupine komunista ili ljevičara na kraju nije osuđen. Židovi, privedeni samo nekoliko dana kasnije, bili su manje sretni. Na Božić, 25. prosinca 1941., većina Židova Požege skupljena je u Ustaški stan. Oni koji nisu mogli hodati sami, prevezeni su tačkama. Predloženo im je da se toplo odjenu, ponesu što više stvari. Potom im je oduzeta vrednija imovina koju su nosili. „Kad su došli na ustaški stan morali su se svi skinuti do gola, a sve stvari koje su sa sobom ponesli oduzete su im. Još su ih gole pretraživali i to žene posebno, a muškarce posebno”, pisalo je u

²⁴ Pismo Fride Geršković Pepici, 20. listopada 1941., Požega. Arhiv suda u Požegi.

²⁵ Budaj, *Vallis Judaea*, 367-368.

²⁶ Stephane Bruchfeld i Paul A. Levine, *Pričajte to svojoj djeci... O Holokaustu u Europi 1933-1945.*, Zagreb: Srednja Europa, (Dodatak: Snježana Koren i Loranda Miletić, „Holokaust u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, 99).

²⁷ HDA, 306. ZKRZ Zh kut.173.; Zemaljska komisija, tekući broj 4221, 21.3.1945. (Podaci o zločinima okupatora i njihovih pomagača).

materijalu Okružne komisije za utvrđivanje ratnih zločina iz listopada 1945. Tako preodjeveni u krpe, požeški su Židovi prebačeni u zgradu Vatrogasnog doma²⁸, a onda na Željeznički kolodvor, u „marvene” vagone, bez grijanja. Promrzli, jer krpe koje su im bile zamjena za predane bolje komade odjeće nisu štatile od hladnoće, odvezeni su: muškarci u Jasenovac, žene i djeca u Đakovo. Tamo im se „gubi svaki trag”, pisalo je u sudskom spisu. Stradali u Đakovu prevoženi su prema groblju putom koji je vodio uz kuću Darka Appergera. Promatrao je kako svakoga dana na primitivnim kolicima prolaze leševi. „Najprimitivnija kolica”, „židovske noge vire izvan cerade”, obično tri do deset, svakoga dana. Liječnik u logoru, Čeleta, umro je od infarkta, jer nije mogao podnijeti patnju.²⁹

Ida i Hugo Breyer bili su trgovci željeznarijom u Bjelovaru. Kada je postalo jasno da ustaše skupljaju Židove, nazvali su sina Karla, inače liječnika, ginekologa, u Zagrebu. „Dolaze po nas”, izgovorila je Ida i sklopila slušalicu. Karlo, koji je sa suprugom Ružicom i sinom Brankom stanovao u Jurišićevoj u središtu Zagreba, znao je da, bude li vlak iz Bjelovara odmah upućen u Jasenovac, nitko nema baš nikakve šanse preživjeti. Obukao je svoje najbolje odijelo, uputio se na zagrebački kolodvor, ušetao u zapovjedništvo i na savršenome njemačkom sa snažnim austrijskim naglaskom – ginekologiju je specijalizirao u Grazu – „zapovjedio” da se cijela kompozicija vlaka iz Bjelovara uputi prema Zagrebačkom zboru. Roditelje je uspio izvući, ali je sam uskoro završio u Jasenovcu, no pušten je kao liječnik potreban za liječenje endemskog sifilisa i drugih bolesti u Bosni.³⁰

²⁸ „Milivoj Asner sent Jews and Serbs to the Camps. But will he escape justice?”, *Guardian*, November 25, 2005.

²⁹ *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, 229 (iz rasprave).

³⁰ Razgovor s Brankom Breyerom, 27. 3. 2019.

Supruga liječnika Vrhovne komande Vojske Kraljevine Jugoslavije, zagrebačkoga ginekologa Radoslava Akermana, Branka, kada je vidjela da joj se suprug ne vraća iz njemačkog zarobljeništva po završetku Travanjskog rata 1941., otišla je do Feldkommande u Gajevoj ulici u Zagrebu. Branka, koja je znala njemački i poslije postala prevoditeljica, na savršenome njemačkom jednom je od njemačkih časnika koji ju je primio objasnila razloge dolaska, dodala kako bi znanja njezina supruga bila korisna za mladu državu, a i kako je ona u Zagrebu sama. Njemački ju je časnik saslušao. Očito se nije radilo o nacistu. Povukao ju je prema prozoru, tako da ih svi nisu mogli čuti. „Junge Frau, lassen Sie ihm wo er ist. Wenn er zurück kommt geht er direkt nach Jasenovac; er kommt Ihnen nimmer nach Hause”, odgovorio je – na austrijskome njemačkom – i spasio život Radi Akermanu. Branka je poslije pješice preko Velebita prebjegla u Karlobag i uspjela preživjeti rat.³¹

Poglavnik NDH-a Ante Pavelić 25. prosinca 1941. donio je Zakonsku odredbu o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilan boravak u sabirne logore. Ustaško redarstvo odgovorno je za trajanje internacije, a protiv toga suda nema žalbe. Drugi su slično doživjeli nešto poslije. Nijemci su znali kakvo je mjesto Jasenovac, pa je i njemački general u Zagrebu Gleise von Horstenau zapisao da je to mjesto užasa, gdje je Nijemcima ulazak moguć samo tenkovima.³² Za deportacije, otimačine, poniženja i ubojstva znali su i čuli i drugi. Jasenovac je bio jedan od brojnih mjesta stradavanja, logora smrti, u ondašnjoj okupiranoj Europi. Bio je ipak jedini logor gdje uprava nije bila

³¹ Razgovor s Darijom Breyer, 27. 3. 2019. „Mlada damo, pustite ga da ostane gdje jest. Ako se vrati, neće ići kući, već ravno u Jasenovac.”

³² Edmund Gleise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, Zagreb: Disput, 2013., 162.

njemačka, gdje su većinske žrtve bili Srbi. Ukupno je u Jasenovcu stradalo oko 100 000 ljudi, a od toga broja 17 000 ubijenih bili su Židovi.

Otac Paula Schreiner, Ferdo, vlasnik ciglane u Bedekovčini, najprije je transportiran u logor u Loboru, a onda je u kolovozu 1942. pisao sinu, još dječaku, koji je ostao slobodan, kako će ga transportirati u Poljsku. U ljeto 1942. cijela obitelj uhvaćena je i odvezena u Križanićevu ulicu, u jednu od najpoznatijih škola u Zagrebu. Bela i Valy Reich, Berta i Edo... Paul, „Nije bilo ničeg drugog osim stolaca i školskih klupa”. Židovi koji dotad nisu transportirani, prikupljeni su tu, u središtu grada, u najelitnijoj zoni glavnog grada Hrvatske. „Zrak koji se ondje udisao i duševno stanje ljudi... teško je opisati. Znali smo dobro da ćemo uskoro svi biti mrtvi.”³³ Paul je uspio pobjeći; teta Valy jednom je policajcu kojeg je poznavala dala nakit. „Za nas se više ništa ne može učiniti, no, molim te, spasi ovo dijete.” Tako je trećeg dana Paul izišao iz škole pretvorene u sabiralište, sjeo na tramvaj, odvezao se do Zapadnoga kolodvora u Zagrebu i nastavio prema Zagorju, gdje se spojio s očevim prijateljima, koji su bili povezani s Titovim partizanima.³⁴ Njegov otac otišao je u Auschwitz. Bio je to „transport očaja”, kako je u jednoj pjesmi napisala svjedokinja:

„Transport je ušao u željezničku stanicu / vagoni za stoku / bili su prepuni
očajnih ljudi / čuvanih sa svih strana od čudnih ljudi naoružanih do zuba. //
vode, vode, vapaj sam čula / u vagonu jednom / ugledala sam nesretnu ženu /
i muža njenog kako mi mašu / iz klupka očajnih ljudi / osuđenih na patnju.
// S druge strane transporta / bila je njihova tvornica / njihov dom / nekoliko
zdenaca / bajeri puni vode / a oni su žeđali, oni su patili / ljudi meni tako
dragi / roditelji mog najdražeg / prijatelja Paula. // Potrčala sam do zdenca /

³³ Schreiner, *Spašeni iz Zagreba*, 66.

³⁴ Isto, 66-67.

posudu za vodu nisam imala / transport je krenuo / da stane, iz sveg glasa sam vikala / vode, Đurica, vode / taj vapaj nikada nisam zaboravila.”³⁵

Jasenovac, Jadovno, Đakovo, pa prvi logor Danica, pa privremeni „iseljenički logor” u Požegi... Sabirno- iseljenički i useljenički logor na Glisu, u Požegi, uspostavljen je 9. srpnja 1941. Upravitelj mu je bio Ivan Stier. Logor je bio privremenog tipa, ugasio se do kraja godine. U njemu je u ljeto 1941. došlo do pobune jer su „grčko-iztočnjaci”, Srbi, navodno podignuli pobunu. Sve je trajalo kratko jer su „ustaše odmah pristupili radu, a k tome je i jedna strojnica ovaj rad pomagala”.³⁶ Pobuna je bila rijetko isplativa, značila je obično trenutnu smrt.

„Slavonskom blatnom cestom kamion juri. / Na njemu roblje. Straža oko njega. / Kundak i bodež. Dan jesenji suri. / Žalosna, pusta jednoličnost svega. // Povorka čudna dolazi sve bliže: / Sablasni, suhi, sagnuti kosturi – / Bez snage noga, jedva da se diže, / Bez sjaja oko i bez cilja zuri. // Polako idu: Roj zatočenika / Bradom obrasla, izbljedad lica. / Na njima krpe bez boje i lika. / Oko njih straža. I rana pada tmica. // S kamiona pljusnu kiša udaraca / Jauk. I povik: „Umlati! Obori!” / A roblje šuti. Krpa blatom gaca. / Stražarska pjesma sumrakom se ori.”³⁷ Antun Barac, profesor i književni teoretičar, pa pjesnik, bio je jedan od onih koji su u Jasenovcu zatvoreni, ali i onaj koji je iz logora izišao. Barac je bio slobodni zidar i ustaše su ga uhitili kao pripadnika društva koje vlasti nisu mogle nadzirati, u čijim je redovima ionako bilo mnogo Židova, udruženja kojeg su se bojali u svim zatvorenim društvima. Poslije rata, Barac je bio dekan Filozofskog fakulteta i rektor Sveučilišta u Zagrebu.

³⁵ Isto, 68–69. Pjesmu je napisala Đurđa pl. Toldy Barilar.

³⁶ HDA, 1549, ZIG-NDH, II-26, Kut. 113, Str. 1180-1191. (Izveštaj Ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu o pobuni u iseljeničkom logoru u Požegi, Požega 28.8.1941.).

³⁷ Antun Barac, *Bijeg od knjige*, Zagreb: Litteris, 2015., 131.

Jasenovac je bio jedan od glavnih logora u njemačkom sustavu logora. Partizanka, inače studentica ekonomije u Zagrebu Vanda Novosel, koja je razmijenjena za Nijemce, po dolasku u Bihać 16. studenoga 1942., pričala je „Užasne stvari... o logoru u Jasenovcu”, pisao je u svom dnevniku iz partizana Vladimir Dedijer. Nekoliko dana poslije, zapisao je kako su radili na brošuri o Jasenovcu, „jednom od najstrašnijih dokumenata današnjice”. Na knjižici su radila trojica Židova koji su pobjegli iz logora, kad su ih vodili na rad u mlin, s druge strane Save. Solomon Romano slagao je slog za knjigu. „Ja ne mogu da spavam od kako sam počeo ovo da slažem. Tamo su mi odvedeni otac, majka, tri sestre i dva brata. I ja sam bio s njima u kući 1941 godine, ali sam iskočio kroz prozor, pa pravo u partizane...”³⁸

Liječnici Židovi najčešće su se spasili, kao i oni činovnici čija se zamjena nije mogla naći. Takvi su bili izuzeti od „dužnosti nošenja znaka za Židove” jer on ga „ponizuje pred narodom”.³⁹ Dio je mogao tražiti i institut „počasnog arijca”. Dio je uspio biti nezahvaćen prvim valom progona, premda je najveći dio zajednice tada stradao, nestao. Nijedno ime požeških Židova, spomenuto u tekstu, više ne postoji. Tih građana među Požežanima više nema, kao što su mnoga imena i ljudi koji su ih nosili nestali u Zagrebu, Osijeku, Križevcima, pa cijeloj Hrvatskoj, velikom dijelu Europe.

Među Židovima Požege, iako prekršten davno prije rata, bio je dr. Artur Horvat, kirurg, otac čuvenog ekonomista Branka Horvata. Žena mu je bila Hrvatica, imala je njemačko podrijetlo. On je u požeškoj bolnici liječio jednog njemačkog pilota, čiji se avion srušio 6.4.1941. na povratku s bombardiranja Beograda. U bolnici je bio i jedan teško ranjeni jugoslavenski vojnik. Četiri dana kasnije, promijenile su se okolnosti, pa je Nijemac bio slavljen kao

³⁸ Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, Beograd: Jugoslovenska knjiga, 1951., 281-282.

³⁹ Cindrić, *Lea Deutch*, 171.

osloboditelj, komu su hodočastili obični građani s poklonima, dok je Srbijanac postao zarobljenik. Horvat je postao uhapšenik, jer ga je „šaka oboružanih ustaša” obavijestila da je interniran u bolnici do daljnjega. „Tu sam vidio kako mogu ljudi preko noći postati nemoralni i vođeni najnižim instinktima”.⁴⁰ Potom je Artur Horvat prebačen na pustaru Valerovac, zabranjen mu je ulazak u grad i šetnja. „Na očigled požeških građana čistio sam krampom i lopatom kanale. U to vrijeme vladao je u Požegi najkrvaviji teror, pljačke i ubijanja”, pisao je o prvim danima. Kako je Horvatova zamjena u požeškoj bolnici bila nesposobna, povremeno su ga pozivali da, s rukama izranjavanima žuljevima, operira. „U operacionoj sali morao sam vršiti operaciju u prisutnosti ustaše sa revolverom u ruci pod prijetnjom života, ako operacija ne uspije”. Horvat je ostao živ, zato jer u Požegi nije bilo kirurga. Sve drugo, ispitivanje i premlaćivanje, morao je istrpjeti. U lipnju je uhićen i ispitivan, „pred ruljom pripitih ustaša, a gdje su bila i dva njemačka vojnika”. Horvat je morao stajati okrenut prema zidu, „dok su ustaše gumenim palicama tukli ga odostraga, a oba Nijemca tukli ga pesnicama po licu”. Potom su ga skinuli do gola, bacili preko nekoga kovčega, gdje ga je jedan od čuvara „udario po leđima i nogama batinom”.⁴¹ Spasio ga je slučaj, činjenica da je nekoliko mjeseci prije rata operirao jednog od ustaša koji ga je pustio kući. Odrekao se mirovine i bilo kakvih zahtjeva od vlasti NDH-a. Svejedno su mu noću u stan dolazili Milivoj Ašner i Krešimir Kišpatić, „te su mu iz kuće uzimali stvari za upotrebu, a kako je bio povređeni u teškom psihičkom stanju, to se uslijed tih noćnih

⁴⁰ HR HDA 2003 – 18.1. Drugi članovi obitelji Horvat, kutija 109, Artur Horvat (1895-1981), otac (A. Horvat, Moja sjećanja).

⁴¹ HDA, 306, ZKRZ – Zh kut. 334., Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Zh. Broj 22287; Gradska komisija za utvrđivanje ratnih zločina, Karlovac, br. 310/45, 12.11.1945., 22287-22293 (iskaz Artura Horvata).

dolazaka njegovo psihičko stanje pogoršalo”.⁴² Pomoć od svoga nasljednika u bolnici nije dobio. Artur Horvat konačno je poslan kao liječnik u Bosnu.⁴³ Zagrebački epidemiolog Miroslav Šlezinger predložio je ustaškim vlastima da se 70 zagrebačkih liječnika uputi u Bosnu i da se ondje bore protiv tifusa, a vrijedilo je to i za druge. Učinio je tako i dr. Breyer, koji je sa suprugom i sinom Brankom prebačen u Zavidoviće, odakle je početkom 1945. pobjegao je u partizane i kao vojni liječnik Jugoslavenske armije dočeka kraj rata. Mnogi su prišli partizanima i tako se spasili. Spasio se i dr. Artur Horvat.

Mješoviti brak spasio je i zagrebačkog arhitekta Ignjata Fischera, jednog od najutjecajnijih zagrebačkih arhitekata između dvaju ratova. Početkom rata Fischer je imao sedamdeset godina, ali je svejedno često zatvaran. „Na posljedicama tih progona teško je obolio, te umro god. 1948”, napisala je njegova kći.⁴⁴

Jakov Geršković bio je trgovac iz Bučja kod Požege, otac Leona Gerškovića, kasnijeg osnivača Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu, pravnika i političara, autora prvog ustava Etiopije. On je u Jasenovcu ubijen okrutnije od drugih.⁴⁵ Među stradalim požeškim Židovima bili su i Zdenko i Ruža Haas. Haasovi, inače dugo u Požeštini, trgovci „manufakturnom robom i cipelama”, imali su pomoć u domaćinstvu. Mandica Taborsky brinula se za njihov vrt, a njezin suprug Emanuel Taborsky, krojač, pomagao je u drugim poslovima. Prije no što su odvedeni, Taborsky su ponudili brigu o Ivici, sinu Haasovih. „Ako se, ne daj Bože ne vratimo, pričajte Ivici o nama, recite mu gdje je rastao.

⁴² Isto, broj 22292.

⁴³ Budaj, *Vallis Judaea*, 333-334.

⁴⁴ Marina Bagarić, *Arhitekt Ignjat Fischer*, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt i Meandarmedia, 2011., 30.

⁴⁵ Budaj, *Vallis Judaea*, 379.

I o njegovu porijeklu, a kad poraste neka dozna i što se ovdje događalo.”⁴⁶ Ivica Haas rat je preživio, ali njegov otac nije Jasenovac kao ni majka Auschwitz. Ivica Haas za smrt svojih roditelja odgovornim je smatrao Ašnera.

Tako je „židovsko pitanje” režim koji su tobože tek Nijemci nagovorili da proganja Židove, jer su, eto, Židovke bile ili su imale židovske krvi supruge Pavelića i Slavka Kvaternika, a bilo je i visokih časnika židovskog podrijetla u oružanim snagama NDH-a, i spremno, lako, bez prosvjeda, provodi Holokaust. Oni koji nisu zahvaćeni krajem 1941., uhićivani su 1942. Oni koji su prošli neokrznuti tada, stradali su u svibnju 1943., kada je u Zagrebu uhićeno 1700 Židova i odvezeno u Auschwitz. U glavnom su hrvatskom gradu tada slobodni ostali još samo Židovi iz mješovitih brakova.⁴⁷ Žandarski teror tridesetih godina u Kraljevini Jugoslaviji nekima je dovoljno opravdanje da se formirala ekstremna desna, fašistička skupina nacionalista, no je li taj teror opravdanje za logore i ubijanja desetaka tisuća ljudi? Što je s nestankom Roma, koji sigurno nisu bili ni vlasnici industrije i kinodvorana, pa ni žandari? Svi oni, kao i Hrvati koji su bili liberalni, stradavali su u državi koja je bila teroristička, diktatorska, koja je hinila da je organizirana država. NDH doista nije bila država, nije imala snagu bilo što prigovoriti, a zapravo to nije ni željela.

Židovi Požeštine, kao i mnogih drugih sredina, u nekoliko mjeseci postojanja NDH-a, opljačkani su, a onda i likvidirani. Milivoj Ašner nije stradao. Preminuo je u Klagenfurtu u 98. godini 14. lipnja 2011. godine. Nakon što je iz Daruvara, u koji se vratio nakon 1990., a gdje je i politički djelovao, otišao natrag u Austriju, za Hrvatsku televiziju komentirao je igru hrvatske nogometne reprezentacije 2008. godine. Pojavio se na utakmici,

⁴⁶ Miriam Steiner-Aviezer, *Hrvatski pravednici*, Zagreb: Novi Liber, 2008., 111-115.

⁴⁷ Cindrić, *Lea Deutch*, 178.

pisao je o tome međunarodni tisak, izazvalo je to ponešto reakcija, no ne vlasti, ne sudova, ne većine ljudi.⁴⁸ Ašner se nije osjećao odgovornim za bilo što. Nije, govorio je, u NDH-u bilo deportacija, a logora još manje. Logori su, tumačio je, skupi, tamo ljude hrani država, a ona je morala štedjeti, pa ih zato nije ni bilo. Lojalnima se, govorio je, nikada ništa nije dogodilo. Nelojalne se protjeralo. Kamo su protjerivani Židovi i Romi, novinar nije pitao. Što je sa svim dokazima, milijunima dokaza i svjedoka, također nije rečeno. Ašner je u jednome drugom razgovoru za novine rekao kako bi jednostavno izgubio posao da nije poslušao zapovijedi, koje su dolazile iz centra, od vrha, on jedva da je mogao nešto učiniti. Da jest, sam bi stradao. Napokon, Židova je bilo malo. Stradali su uglavnom Srbi, što je vjerojatno manje loše. „Deset godina sam živio u Daruvaru i onda se odjednom pojavi Židov i zato što je Židov, svi mu vjeruju”, rekao je Ašner novinaru britanskoga *Guardiana*.⁴⁹ Laž je prečesto sastavni dio hrvatskog odnosa prema prošlosti.

Upravitelj logora Jasenovac Dinko Šakić 1999. u Republici Hrvatskoj je suđen i dosuđena mu je visoka kazna. U zatvoru je umro. Ašneru se ni poslije nekoliko godina nije počelo suditi. Bi li u Hrvatskoj u trećem desetljeću 21. stoljeća, sa svim relativizacijama ustaškog pozdrava, udrugama financiranim od ministarstava RH, Vlade RH, koje posve negiraju holokaust i stradavanja u NDH-u, to bilo moguće? U epizodi s Milivojem Ašnerom sadržano je sve što opisuje Hrvatsku nakon 1990.: nogomet, javna televizija koja ne postavlja prava pitanja, neučinkovito sudstvo, rat i zločini iz Drugoga svjetskog rata,

⁴⁸ „Praise for „treasured” Nazi suspect revives accusations that Austria is sheltering him”, *International Herald Tribune*, 20. lipnja 2008.; Miljenko Jergović, „Djedica Ašner na glavnom stanu HTV-a”, *Jutarnji list*, 24. lipnja 2008.
<https://www.jutarnji.hr/arhiva/djedica-asner-na-glavnom-stanu-htv-a/3944571/> (pristupljeno 28. ožujka 2019.).

⁴⁹ „Milivoj Asner sent Jews and Serbs to the Camps. But will he escape justice?”, *The Guardian*, November 25, 2005.

zaborav, zgražanje međunarodne javnosti, ali i postojanje pravednika među narodima, osobni napor da se zločin imenuje zločinom, istraži, što je učinio Alen Budaj... Sve je sadržano u jednoj priči, jednome provincijalnom gradu, jednoj sudbini. Primjera bi se moglo naći i drugdje, sudbina poput onih opisanih u ovom tekstu ima posvuda, a njihovo prešućivanje, preskakanje, toleriranje ili ohrabrenje dovest će samo do gorčine, odvojenih kolona sjećanja u Jasenovcu, srama.

Glavni desni tjednik u Poljskoj *Tylko Polska* („Jedino Poljska”) objavio je početkom 2019. članak „Kako prepoznati Židova?”, navodeći neka od tipičnih imena, antropološke karakteristike, izričaj, sugerirajući kako se prikrivaju, kako se ponašaju. Svrha je članka bila da ih se porazi jer, govorio je autor članka, „ovo ne može više ovako”. Reakcija desnih novina, koje su distribuirane političarima i članovima Seima, a dijeljena je unutar zgrade parlamenta, bila je prije svega motivirana kritikom Poljske na konferenciji povjesničara Holokausta, gdje se, po ocjeni osjetljivih Poljaka, čulo mnogo toga antipoljskog. Na naslovnici novina bila je fotografija Jana Grossa, slavnog povjesničara s Princetona, koji je već dugo meta napada poljskih desničara, prije svega zbog svoje studije o antisemitizmu među Poljacima, koji nije bio njemački, koji Nijemci nisu ni donijeli, već su ga eventualno tek oslobodili.⁵⁰ Mađarska je mogla isto. Ondje nije Gross, već George Soros, pa George Lukacs, pa svi koji su protiv sadašnjeg režima. Zlouporebe Holokausta ima posvuda, čak i u Izraelu. Odmak od stvarnog događaja pogoduje zloporabi povijesti. Nije tako više Hitler, već Amin al Husseini odgovoran za smrt europskih Židova, izjavio je premijer Netanyahu na Svjetskome cionističkom kongresu 2015. godine.⁵¹

⁵⁰ Samuel Osborne, „Polish newspaper runs front page list on ‘how to spot a Jew’”, *The Independent*, 14. 3. 2019.

⁵¹ „Netanyahu: Hitler didn’t want to exterminate the Jews”, *Haaretz*, 21. listopada 2015.

Hrvatska je od mnogih sličnih država u srednjoistočnoj Europi nešto drukčija jer su i njezini logori za vrijeme Drugoga svjetskog rata bili drukčiji. Ustaški režim imao je vlastita postrojenja za ubijanje, ondje nije bilo Nijemaca, a Nijemci nisu bili oni iza kojih se može skrivati kada se govori o rasnim zakonima i progonu Židova. NDH ne samo da nije bila suverena, bila je zemlja nasilja, ubojstava, kriminala, krađa, nesigurnosti. Holokaust se događao tu, ispred očiju drugih građana. Sve dok se iskreno, bez traženja isprika, bez polovičnih rješenja i jednog narativa za strance, a drugog za domaću stranačku mašineriju, ne suočimo s holokaustom i genocidom, nećemo si moći objasniti što se događalo, nećemo se razumjeti. Europa, pa tako i Hrvatska, pa i mali gradovi u našoj zemlji, mnogo su toga dobivali od kreativnih i vrijednih sunarodnjaka Židova (i Srba). Holokaust je uništio stare ekonomske i znanstvene elite posvuda.⁵² Mnogo je izgubljeno nakon 1945. Morali bismo barem znati pamtiti i jasno reći što se dogodilo. Odgovornost za to nije apstraktna, već naša.

⁵² Tony Judt, *Postwar. A History of Europe Since 1945*, London: Pimlico, 2005., 5, 24-25. i dalje.

Uništenje Židova u NDH

Rušenje zagrebačke sinagoge u Praškoj ulici simbolički je označilo brisanje svega židovskog iz života grada. Apsurdno objašnjenje rušenja bilo je to da je sinagoga navodno smetala urbanističkoj regulaciji grada. Nakon Drugoga svjetskog rata na tome je mjestu neko vrijeme stajala robna kuća, a nakon što je i ona porušena, ostala je prazna parcela. Sličnu prazninu u ekonomskom i kulturnom životu Zagreba ostavilo je i stradanje židovskoga građanstva.

žoz

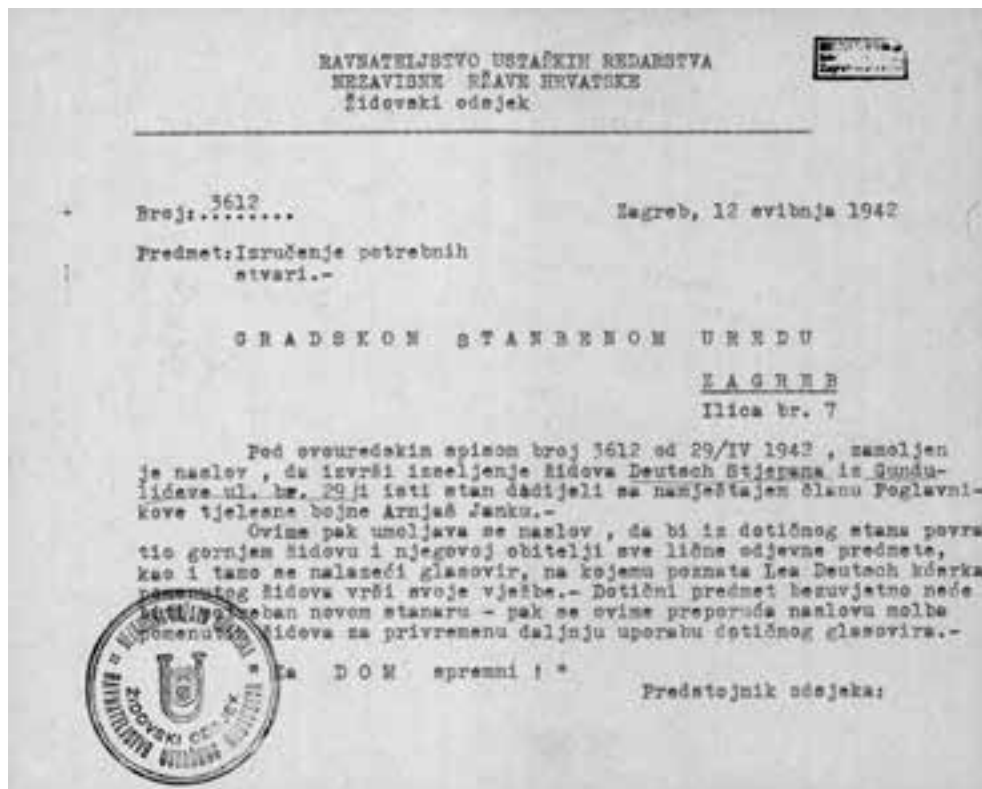

Prije deportacija, neki su Židovi smješteni u geta kao privremene postaje na putu za logore. Ova je razglednica upućena iz židovskog naselja (geta) na Tenjskoj cesti u Osijeku.

HR-HDA-306, ZKRZ GUZ 2736/1946.

Ustaški zločini nad srpskim stanovništvom u samom početku postojanja NDH-a uskoro su rezultirali otporom i jednako neljudskom odmazdom nad katolicima i muslimanima. Krajem lipnja proširile su se glasine o pripremama velikog ustaškog pogroma Srba (u proglasu imenovanih „jednim dijelom pučanstva”), a za širenje tih glasina poglavnik je kolektivno okrivio Židove, dodajući time još jedan argument za njihovu potpunu likvidaciju.

Uništenje Židova u NDH

Ova dva dokumenta, vezana uz obitelj poznate dječje kazališne zvijezde Lee Deutsch, naoko bi govorele u prilog humanosti barem dijela ustaških vlasti. U prvom dopisu predsjednik Židovskog odsjeka Ravnateljstva ustaškog redarstva obavještava Gradski stambeni ured da se obitelji „poznate Lee Deutsch” dodijeli klavir koji je ostao u stanu Deutschovih u Gundulićevoj, a u koji se uselio jedan pripadnik Poglavnikove tjelesne bojne kojemu glasovir „bezuovjetno neće biti potreban”. Već idućeg dana izdan je od istog Odsjeka nalog da se Stjepanu Deutschu vrte ključevi stana, odnosno da se obitelj ne treba iseliti. Bila je to posljedica zauzimanja niza istaknutih Hrvata vezanih uz kazalište. Međutim, godinu dana poslije Lea je umrla u stočnom vagonu na putu za Auschwitz. Imala je 16 godina.

HR-HDA 252, RUR. ŽO, 3612/1942, k. 12

Uništenje Židova u NDH

RAVNOPOSREDOVANJE USTAJNIKIM ORGANIZACIJAMA
NEPRAVILNOSTI USTAJNIKIH ORGANIZACIJAMA
Židovski odsjek

Broj: 3612
Zagreb, 13 svibnja 1942

Predmet: Uništenje preporuke
za stan žid. Stjepana
Deutsch .-

GRADSKOM STANARSKOM UREDU

SADRŽAJ

Posiyou sa naš dopis od 29. IV. 1942 broj 3612 po predmetu
preporuke potpisanog odsjeka , sa isprekidanje stana Deutsch Stjepa-
na , moljiva se naslov da gornju preporuku stornira , a ključeve od
stana , koji se nalaze kod naslova , preda vlasniku židovu Deutsch
Stjepanu.-

" Za D O M spremliti ! "

Predsjednik: [Signature]
[Signature]
K

33193-22.00

Uništenje Židova u NDH

Iako ustaški glavešine nisu načelno odobravali zalaganje za spašavanje Židova i drugih progonjenih u NDH-u, ipak su mnogi ljudi intervenirali u nadi da će spasiti rodbinu, prijatelje ili poznanike. Ovaj je dokument nastao kao rezultat takvih nastojanja. Nažalost, na upit o sudbini spomenutih osoba odgovoreno je da su sve „iseljene“ u Njemačku, što je značilo da su poslane u logore.

HR-HDA 222, MUP ŽO,
5939-5942, 5955/1942.

Uništenje Židova u NDH

Francuski paviljon
Zagrebačkog zbora na
Savskoj cesti, danas u
sklopu Studentskog centra,
bio je 1941. mjesto na koje
su dovođeni zagrebački
Židovi da bi bili vlakovima
transportirani u logore.
Nakon nekog vremena
sabirno je mjesto prebačeno
na Zavraticu, u zonu
industrije i skladišta, kako bi
stanovnicima Zagreba bilo
manje uočljivo.

HPM/MRHH-N-9774/20

Zagrebački ilegalci izvršili su 14. rujna 1941. uspješnu diverziju u glavnoj zgradi pošte. Kako pravi počinitelji nisu bili uhvaćeni, ustaške vlasti su pet dana poslije kao „idejne začetnike” te diverzije strijeljali 50 komunista i Židova koje su držali kao taoce. Proglas je tiskan u tiskari Dragutina Goldbergera koji je bio uhićen 24. srpnja 1941. i otpremljen u Slano, pa je u vrijeme objave proglasa najvjerojatnije već bio mrtav, ali je firma i dalje radila pod njegovim imenom.

HR-HDA 907, Zbirka stampata, 96/189

[illegible]

U NDH-u nisu, dakako, stradavali samo zagrebački Židovi, nego svi oni koji su bili u dohvat u ustaških vlasti. Ovaj popis sarajevskih Židova upućenih u Jasenovac i Staru Gradišku, kao i mnogi drugi slični dokumenti, otkriva da su ustašama narodni neprijatelji bile i kućanice i njihova djeca čija je sudbina bila poznata pa im nije trebalo evidentirati ni imena. Rukopisna primjedba, pripisana dvanaest dana poslije „Nisu evidentirani” možda upućuje na to da su bili likvidirani po dolasku u logor, a da nisu bili zavedeni u evidencijske liste. Na popisu se pojavljuju sefardska i aškenaska prezimena, odražavajući genezu sarajevskog židovstva koje su činili sefardi doseljeni iz Španjolske oko 1500. i aškenazi koji su došli nakon austrougarske okupacije Bosne.

HR-HDA 252, RUR ŽO,
4039/1942., k. 13

Uništenje Židova u NDH

[illegible]

Ovim telegramom od 22. prosinca 1941., pisanim na još uvijek starim, na srpskome tiskanim obrascima, obavještava predstavnik ustaške vlasti u Sarajevu, Ivan Tolj, Židovski odsjek u Zagrebu da je iz Sarajeva u sabirni logor Jasenovac i Gradišku otpremljeno 70 četnika, komunista i komunistica te 55 Židova, a u zatočenički logor u Đakovu 668 Židovki i djece. Velika većina potonjih nije preživjela, a konačno im je odredište bio Auschwitz.

HR-HDA-252, RUR ŽO, 8351/1941., k-8

Uništenje Židova u NDH

POPIS DJECE DO 14 GODINE INTERVIEWANIH U LOBORGRADU 1024

14

1./ Alkalaj Alfons	37./ Feldbauer Vlado	74./ Kaufmann Nado
2./ Alkalaj Estera	38./ Forster Lili	75./ Katsman Boris J.
3./ Alkalaj Ica	39./ " Vera	76./ Klein Eva
4./ Alkalaj Ljudika	40./ Finzi Ica Josef	77./ Klein Wanda
5./ Alkalaj Rozika	41./ Flinschhaber Mira	78./ Klein Hela
6./ Alcalaime Zena	42./ Fried Hanka	79./ Klein Ivan
7./ Altarnic I Abraham	43./ Friedmann Mirica	80./ Klein Katina
8./ " Jakob	44./ " Hana	81./ Klein Lea Injo
9./ " Ljorica	45./ Friedrich Hela	82./ Klein Hela
10./ " Nina	46./ Frommer Erika	83./ Kohn Hani
11./ " Naneia	47./ Gann Katya	84./ Kohn Leona
12./ Atijas Albert	48./ Glick Milica	85./ Kohn Pauli
13./ " Sarika	49./ Goldberger Miria	86./ Kohn Tea Nath
14./ " David	50./ Goldgruber Eva	87./ Konforti Ica
15./ Bachrach Ivica	51./ Opati Mira	88./ Konforti Salomon
16./ Baruch Mika	52./ Ottmann Tony	89./ Krenad Livija
17./ Berger Mirjane	53./ Harker Suzan	90./ Krent Iva
18./ " Vera	54./ Handler Irma	91./ Krentenberg Ljudi
19./ Blachman Branka	55./ " Miroslava	92./ Krentenberg
20./ " Tea	56./ Haimov Arica	93./ Langraf Olga
21./ Blumstock Eva	57./ Bersberg Helga	94./ Leitner Nadica
22./ " Hanka	58./ Hirschler Sanna	95./ Levi Albert
23./ Buchler Nina	59./ " Elabica	96./ Levi Hanka B.
24./ Berman Hla	60./ Hirschman Vera	97./ Levi Hanka
25./ " Mila	61./ Kabiljo R. Jodi	98./ Levi Boris
26./ " Mojica	62./ Kahlfuss Alfred	99./ Levi Hla
27./ " Aron	63./ Kajan Leon	100./ Levi Hanka
28./ Deutsch Otis	64./ Kajan Mirka	101./ Levi Salomna
29./ Ebenstein Osi	65./ " Jakob	102./ Levi Robert
30./ Eckstein David	66./ " Hanka	103./ Levi Sufira
31./ Eisenstatter Branka	67./ Katanbocsi	104./ Levi Sita
32./ " Vera	68./ " Boris	105./ Levi R. Silvio
33./ Engl Mirka	69./ " Stela	106./ Levi Marcel
34./ " Hani	70./ Katz Boris	107./ Lowenthal Helga
35./ Elkanati Boris	71./ " Georg	108./ Lustig Iva
36./ " " "	72./ " Ida	
37./ " " "		

Prva stranica popisa djece zatočene u Loborgradu kamo su bila odvedena sa svojim majkama. Barokni je dvorac bio samo jedan od nekoliko logora za žene i djecu u NDH-u. U vrlo lošim uvjetima od bolesti, iscrpljenosti i zlostavljanja preminulo je više od 200 žena i djece. Židovke i njihova djeca bili su na kraju transportirani u Auschwitz gdje su gotovo svi stradali.

HR-HDA-1514. Ustaško povjereništvo za grad i kotar Koprivnica. k-1

Uništenje Židova u NDH

▲ Izveštaj ustaških vlasti u Travniku o deportiranju židovskih muškaraca u Jasenovac, a žena i djece u Staru Gradišku. Većina židovskih obitelji bila je razdvajana, a pojedini članovi slani su u različite zatvore i logore, tako da oni malobrojni koji su preživjeli rat nisu još dugo mogli saznati je li im tko od obitelji ostao na životu.

HR-HDA-252, RUR ŽO, 2665/1942., k-10

Jasenovac je bio najveći i najstrašniji ustaški logor u kojem su logoraši ubijani na najbrutalnije načine, često udarcima maljem ili rezanjem grkljana, ponekad uz prethodno brutalno izjvljavanje. Neki su logoraši usmrćivani izgladnjivanjem ili uskraćivanjem vode. Vrlo se malo Židova koji su došli u Jasenovac iz njega uspjelo spasiti. ►

HPM/MRNH-F-89980

Uništenje Židova u NDH

Uništenje Židova u NDH

Po dolasku u logor zatvorenici su oduzimane sve stvari: prstenje, satovi, novac, hrana, cigarete, termos-boce... Osim pljačke, motiv je bio ponižavanje i stvaranje osjećaja beznađa.

JUSP Jasenovac

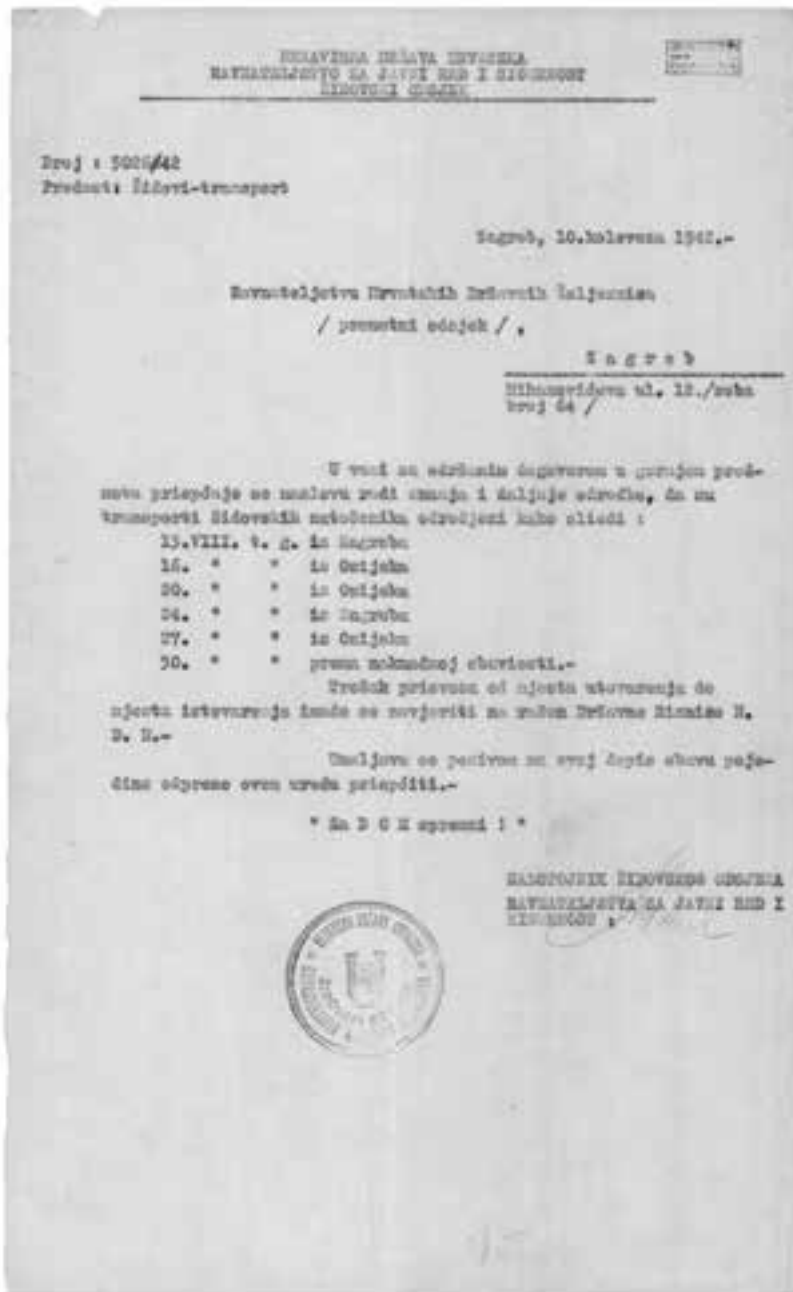
Uništenje Židova u NDH

Skela u Jasenovcu kojom se prelazilo na drugu stranu Save. Osim za prijevoz, skela je često služila i kao gubilište. Ustaše bi logoraše doveli na skelu, zaklali i bacali u Savu.

HPM/MRNH-F-104328

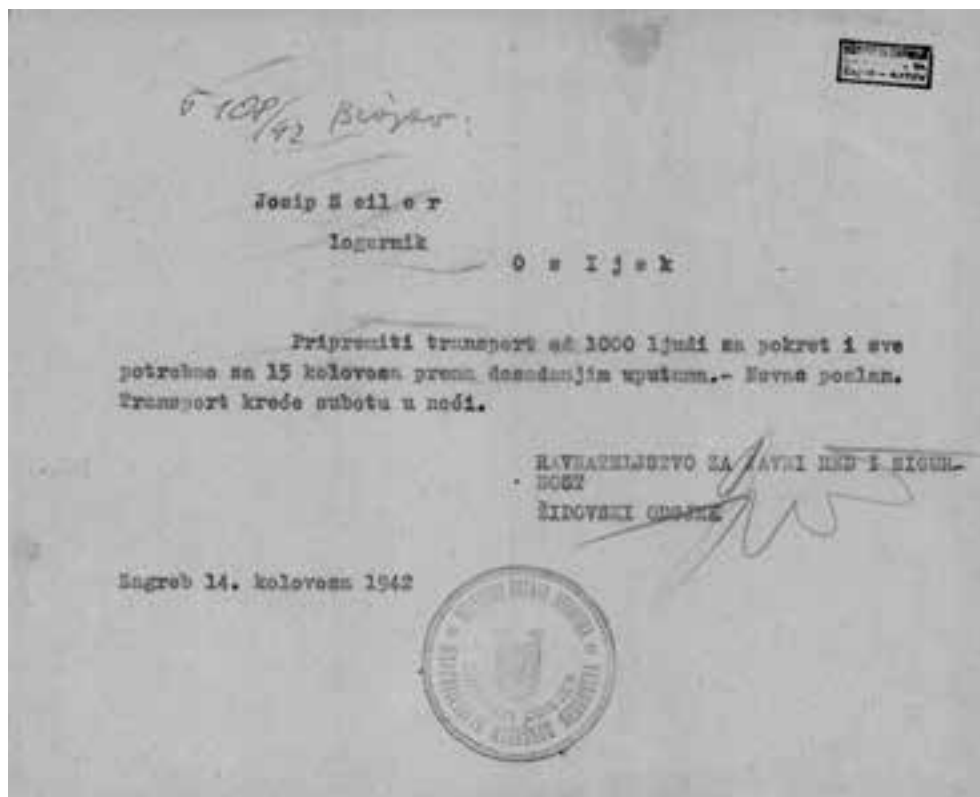
Uništenje Židova u NDH

Dopis kojim Židovski odsjek obavještava Ravnateljstvo Hrvatskih državnih željeznica o terminima u kojima treba osigurati transport Židova iz Zagreba i Osijeka. Dokumenti poput ovog otvaraju pitanje sukrivnje u uništenju židovske zajednice na području NDH-a. Kakva je bila uloga i kakva odgovornost svih onih ljudi koji nisu pripadali ustaškom pokretu, ali su ipak sudjelovali u Holokaustu, poput uprave i zaposlenika Hrvatskih državnih željeznica? Jesu li oni imali mogućnost izbora? Jesu li se mogli suprotstaviti ili sabotirati naredbe ustaških vlasti? Jesu li u deportacijama Židova sudjelovali nevoljko i s nelagodom, ili iz uvjerenja?

HR-HDA-252, RUR ŽO,
5026/1942., k-15

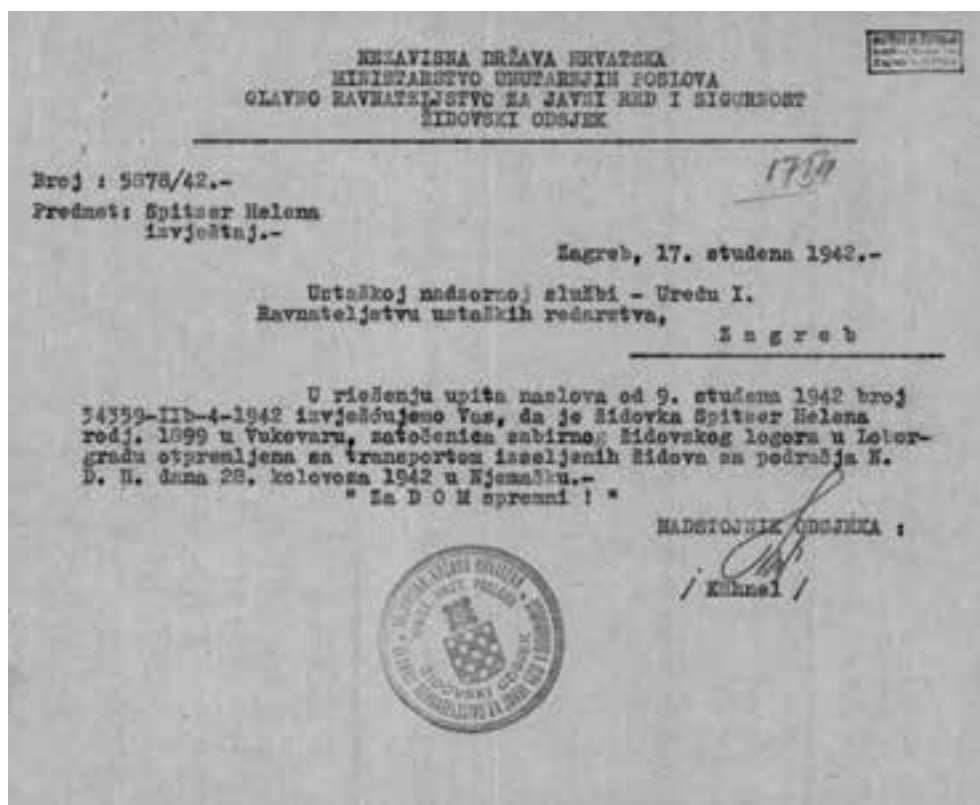
Uništenje Židova u NDH

Ustaške su vlasti nastojale koliko-toliko prikriti deportacije Židova. Sabirna mjesta nalazila su se na rubovima grada, Židovi bi se tamo okupljali rano ujutro, a ovaj dopis pokazuje da su transporti organizirani noću.

HR-HDA-252, RUR ŽO, 5108/1942., k-15

Uništenje Židova u NDH

Zločin se prikrivao i korištenjem riječi koje nisu odgovarale stvarnim događajima. Deportiranje Židova u Auschwitz i druge logore nazvano je „iseljavanjem“, iako se znalo da su ljudi slani u logore smrti iz kojih nije bio planiran povratak. Taj postupak ustaše su preuzeli od Nijemaca koji su Židove također uvjeravali da će ih preseliti na Istok, a sve kako bi izbjegli otpor ili paniku koji bi otežali proces likvidacije.

HR-HDA, RUR ŽO, 5108/1942., k. 15

Miroslav Šalom Freiburger bio je u vrijeme NDH-a zagrebački rabin, a od 1942. nadrabin. Od početka ustaškog terora nastojao je pomagati članovima svoje zajednice u pokušajima da napuste zemlju ili je posjećivao zatvorene Židove i slao im pakete pomoći. Iako mu je nadbiskup Alojzije Stepinac nudio da ga spasi, odbio je napustiti članove zajednice koji su još opstali u Zagrebu do travnja 1943. Prvih dana svibnja uhićen je s članovima svoje obitelji i deportiran u Auschwitz. Odmah po dolasku prosvjedovao je pred njemačkim oficirima zbog neljudskog postupka tijekom transporta. Smjesta je obješen, navodno još na rampi na kojoj se vršila selekcija novopridošlih zatočenika.

HR-HDA, RUR ŽO, 5878/1942., k. 15

Uništenje Židova u NDH

Smrtni list zagrebačkog industrijalca Stjepana Španića, napisan u Auschwitzu 30. listopada 1942., osam dana nakon Španićeve smrti. Ovaj je smrtni list dio dokumentacije koja se u logoru vodila do prosinca 1943., a od koje je sačuvan samo manji dio za oko 69 000 ubijenih. U svim listovima kao mjesto smrti navodi se Auschwitz, Kasernenstrasse, ulica koja u Auschwitzu uopće nije postojala, ali je upisana kako bi se stvorio dojam da je osoba preminula na nekoj „normalnoj“ adresi, a ne u logoru. Razlog smrti (želučane tegobe) također je izmišljen i jedan je od triju razloga koji su upisivani u smrtnu listove. SS-Oberscharführer Walter Konrad Quakernak, koji je izdao smrtni list, bio je voditelj matičnog ureda u logoru i Krematorija I. U prosincu 1945. britanski vojni sud osudio ga je na smrt.

Državni muzej Auschwitz-Birkenau,
Br. 37093/1942.

Uništenje Židova u NDH

Oto Konstein, dječak na fotografiji, jedini je od svoje obitelji preživio Holokaust. Obitelj Konstein živjela je u Čakovcu, koji je nakon raspada Jugoslavije s čitavim Međimurjem pripao Mađarskoj. Iako su u Mađarskoj od 1938. donošeni protužidovski zakoni, a deseci tisuća mađarskih Židova stradali su kao pomoćni radnici na istočnoj bojišnici ili su kao nemađarski državljani izručeni Nijemcima već 1941., ipak mađarske vlasti nisu pristale na zahtjeve Nijemaca da im izruče sve Židove. Tako je velika većina mađarskih Židova doživjela proljeće 1944., a među njima i obitelj Konstein. Tada na vlast u Mađarskoj državnim udarom dolazi fašistička stranka Strelasti križevi koja odmah započinje s deportacijama. Gospođa Konstein i njezina desetogodišnja kći ubijene su odmah po dolasku u Auschwitz u plinskoj komori, otac je u istom logoru stradao početkom 1945. Oto se spasio predstavljajući se starijim no što je stvarno bio, pa je bio raspoređen na rad i tako u logoru Bergen-Belsen dočekao Britance.

Ustupio Vladimir Kalšan

Uništenje Židova u NDH

U zločinu protiv Židova u NDH-u sudjelovali su brojni pojedinci, od onih u vrhovima vlasti, preko srednje rangiranih dužnosnika i činovnika, do ustaša koji su osobno ubijali, ali i do svih onih „običnih ljudi” koji su se okoristili jeftinim kupovanjem ili dobivanjem židovske imovine. Među onima koji su bili idejni začetnici Holokausta u NDH-u bio je i Andrija Artuković (u prvom redu prvi s lijeva), ministar unutarnjih poslova koji je radio na stvaranju rasnih zakona te otvoreno zagovarao rješenje židovskog pitanja na način kako je to učinila Njemačka. Nakon sloma NDH-a pobjegao je u SAD odakle je napokon 1986. izručen Jugoslaviji. Na suđenju u Zagrebu osuđen je na smrt, ali kazna nije izvršena pa je 1988. umro u zatvorskoj bolnici.

HR-HDA 1561/04972

Uništenje Židova u NDH

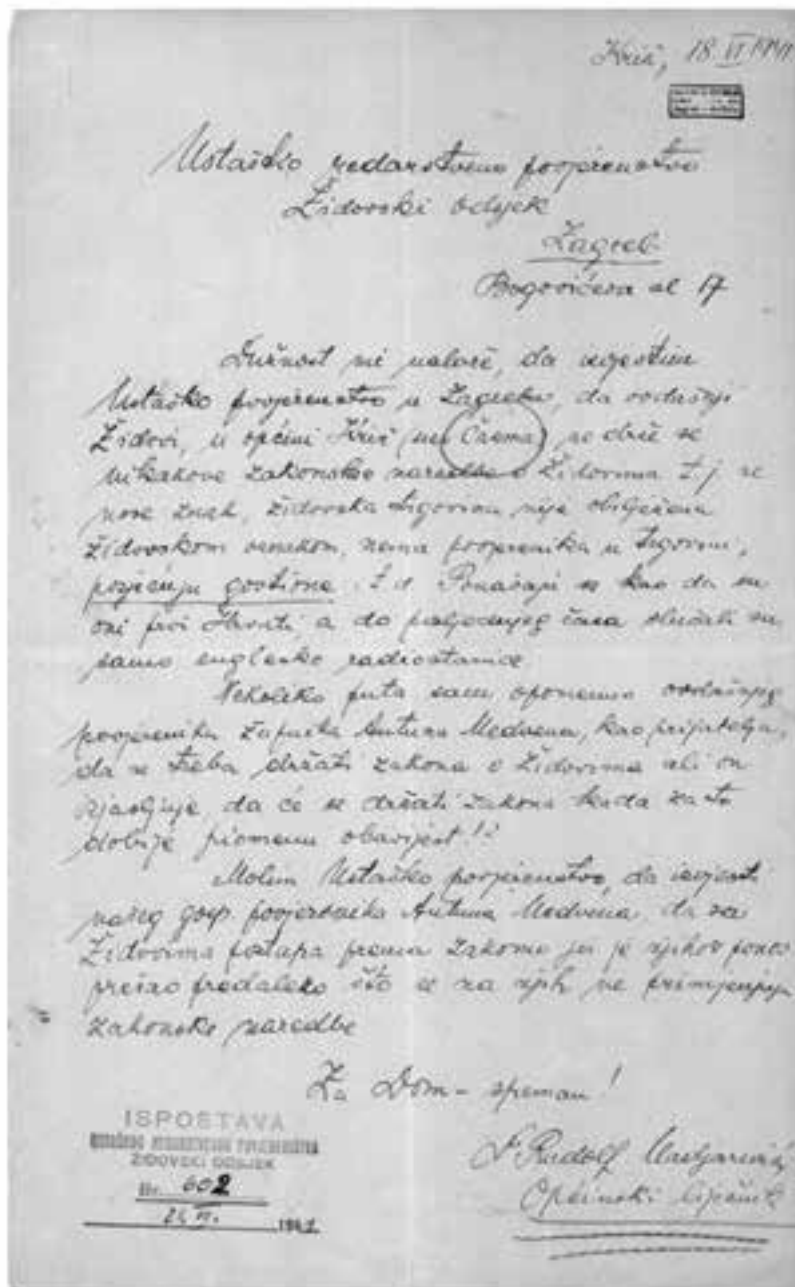
Među organizatorima Holokausta posebno mjesto pripada Eugenu Didi Kvaterniku, prvom ravnatelju Ravnateljstva za javni red i sigurnost i čelniku Ustaške nadzorne službe. U nadležnosti tih službi bila je organizacija koncentracijskih logora.

HR-HDA-1561/02681

Dok je Artuković bio zakonodavac, a Eugen Dido Kvaternik organizator, Maks Luburić je bio izvršitelj. Po uzoru na njemačke logore organizira Jasenovac i druge logore u kojima naređuje masovne likvidacije zatočenika.

JUSP Jasenovac

Zločinci nisu bili samo oni koji su izravno ubijali ili naređivali ubijanje. Bili su to i denuncijanti, poput općinskog liječnika u Križu pokraj Čazme, dr. Rudolfa Mađarevića, koji je Židovskom odsjeku u Zagrebu tužio svoje židovske sumještane da ne nose židovske oznake, da im trgovine nisu označene i da u njima nema povjerenika, a da su „do posljednjeg časa” slušali engleske radiostanice. Mnogi su Židovi, koji su se skrivali kod Hrvata, stradali jer su ih denuncirali ljudi poput dr. Mađarevića.

HR-HDA 602/1942.

Uništenje Židova u NDH

Tijekom cijelog razdoblja NDH-a bilo je Hrvata koji su bili spremni zaštititi svoje židovske sugrađane i prijatelje, bilo da su se za njih zalagali kod ustaških vlasti, bilo da su ih skrivali po cijenu vlastita života. Više od stotinu Hrvata dobilo je od države Izrael u znak zahvalnosti titulu Pravednika među narodima zbog toga što su spasili jednu ili više osoba. Među njima ima i poznatih ljudi, poput enciklopedista Mate Ujevića, urednika Hrvatske enciklopedije koja je izlazila od 1941. (još u vrijeme Banovine Hrvatske) do 1945. i suradnika Miroslava Krležę na brojnim poslijeratnim enciklopedističkim projektima.

Ustupila Iva Ujević Birtić

Pobornicima da sam u reči
primila šilim (perser) kopje sam
kod dr. Joz. Brudaka u junu
1941 g. bila pohranila.

Slava Šteter-Leri

Zagreb, dana 15. X. 1945

Potvrda

Kopiju potvrđujem da sam dobila
iznos iznos potvrđujem kopije i kopije
iznos kopije koje sam ostavio u pohrani
kod dr. Brudaka, te koje sam u reči
primio.

12. X. 1946. -

Stjepan

Uništenje Židova u NDH

Prijepis.
Rč 2566/45 U IME NARODA
Kotarski narodni sud za grad Zagreb u predmetu Tee Furman radi povratka imovine donio je ovaj Z a k l j u č a k
I. Moliteljici Tee Furman vraćaju se u vlasništvo nje navedene pokretnosti koje se sada nalaze u stanu dr. Jozu Budaka Jurišićeva ul.16 i to: 4 porcelanske čilime, 1 stropna svjetiljka i 1 kristalna vaza.
II. Moliteljica se upućuje na gradsku upravu narodnih dobara radi predaje pokretnosti.
R a z l o ž i :
Moliteljica navodi u molbi da je dolaskom okupatora morala napustiti Zagreb te je gore navedene predmete pohranila kod dr. Jozu Budaka liječnika u Zagrebu.
Pošto prema tome postoje uvjeti i čl. 1. Zakona od 24.5. 1945., zaključeno je kao gore.
Kotarski narodni sud za grad Zagreb
U Zagrebu dne 26. listopada 1945
Predsjednik suda: Bruno Mandić
Za točnost: /Potpis nečitljiv/
Na: 1. Tee Furman Zagreb Boškovićeve ul. 26
2. Javni tužilac Zagreb
3. Gund.

Neki su Židovi, bježeći iz Zagreba, ostavljali kod poznanika stvari koje nisu mogli ponijeti, a koje su smatrali vrijednima. Dr Jozo Budak, od 1940. voditelj odjela za fizikalnu terapiju Bolnice milosrdnih sestara u Zagrebu i kasnije osnivač Škole za fizikalnu medicinu, bio je osoba od povjerenja nekolicine Židova koji su kod njega pohranili odjeću, obuću, tepihe, vaze, posteljinu i razne druge stvari. Iako je krajem 1944. bio zatvoren zbog suradnje s partizanima, stvari su ostale u njegovom stanu pa ih je vlasnicima po povratku iz izbjeglištva mogao vratiti.

Ustupio Neven Budak

Snježana Koren

SLIKE SVIJETA U ŠKOLSKIM KLUPAMA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Nezavisna Država Hrvatska proglašena je 10. travnja 1941., a već do kraja te godine na školskim su se klupama našli novi ili prerađeni udžbenici povijesti. Ova kratka analiza pokušava odgovoriti na pitanje kako su u njima prikazani fašizam, nacizam i ustaštvo te je li u njihovim tekstovima bio prisutan antisemitizam.

Fašizam, nacizam i ustaštvo obrađeni su u udžbenicima novog vijeka, a poglavlja posvećena tim pokretima pojavljuju se već u prvome takvom udžbeniku objavljenom 1941. godine (sudeći po događajima koje uključuje, vjerojatno na samom kraju te godine). Autor tih udžbenika bio je Stjepan Srkulj, poznati srednjoškolski profesor i pisac školskih knjiga te zagrebački gradonačelnik u dva mandata (1917. – 1920. i 1928. – 1932.), koji je svoje udžbenike prethodno objavljivao i u Austro-Ugarskoj i u međuratnoj Jugoslaviji. Srkuljev udžbenik *Povijest novog vijeka* iz 1941. na samom je kraju knjige tematizirao fašizam

i nacizam u međuraću, ali i sasvim recentne događaje, primjerice napad na Jugoslaviju i SSSR, proglašenje NDH-a te japanska osvajanja na Pacifiku do kraja 1941. godine. U njemu je ocrтана slika suvremenog svijeta u kojemu se vodi borba za „novi, pravedniji i sretniji poredak” (Srkuľ 303), a na prvoj, zasebnoj stranici tog udžbenika bilo je istaknuto i ustaško geslo „Za dom – spremni”. U prikazima razdoblja ovih tema, ovaj udžbenik, inače siromašan slikovnim priložima, donosi i velike fotografije Mussolinija, Hitlera i Pavelića (Srkuľ 298, 301, 309).

Fašizam je u Srkuľjevu udžbeniku prikazan kao „veliki socijalni pokret”, a Mussolini kao spasitelj koji je izveo Italiju iz krize koja je „potkapala svaki državni autoritet”. Udžbenik hvali Mussolinija zato što je „napustio sva načela godine 1789. o demokratizmu, liberalizmu i parlamentarizmu, sve što omogućuje komunizam i pogoduje komunizmu”. Umjesto toga, „državu mora voditi jedan vođa (*duce*) sa strankom, koja ista načela i koja ima jedina pravo na opstanak u državi”. Srkuľ hvali i ustroj u kojemu država i narod čine „jednu organsku cjelinu”. Pojedinaac mora podrediti svoje interese narodnoj cjelini, „radnik i kapital moraju se zajedno naći u radu”, a zadaća je države da sukobljene interese dovede u međusobni sklad. Ocrtava idiličnu sliku političkog života Italije nakon ukidanja parlamentarizma: budući da više nema opozicije, iz javnog života nestale su i prijašnje „krvave stranačke i staleške borbe”. Ističe da je Mussolini osobitu pozornost posvetio odgoju mladeži kojoj se od rane mladosti „ucjepljivao vojnički duh, borbenost i disciplina”. Fašistički sistem Italiju je „opet učinio jednom od najjačih država”. Mussolini je prikazan kao junak – on se „nije dao zastrašiti sankcijama Društva naroda”, osvojio je Abesiniju, proširio talijansko kolonijalno carstvo, pripojio Albaniju te se kao saveznik Trećeg Reicha priključio ratu protiv Engleske i Francuske (Srkuľ 298–300).

Na prikaz fašizma i Fašističke stranke nadovezuje se prikaz povijesti Nacističke stranke, nacističke Njemačke i njezinih prvih osvajanja. Kao i Mussolini, i Hitler je prikazan kao čovjek koji je „spasio njemački narod i državu” od „rasula i propasti” Weimarske Republike. Iako je i Mussolini prikazan u izrazito pozitivnom svjetlu, Srkuljev udžbenik još više ističe Hitlerove kvalitete te se može reći da zapravo njeguje Hitlerov kult. Hitler je opisan kao čovjek „fronte i rada” koji se zarana, još kao radnik „upoznao s pogubnim djelovanjem” marksista i Židova (Srkulj 300–301). Podrobno i pohvalno opisuju se program Nacističke (Nacionalno-socijalističke njemačke radničke) stranke i Hitlerovi planovi, uključujući i one usmjerene protiv Židova:

[...] ukinuće nepravednoga versailleskog i st. germainskoga mirovnog ugovora, da se može obnoviti njemačka država. Iz javnoga, društvenoga i gospodarskog života treba isključiti židove [ovaj udžbenik piše ime Židovi malim slovom, op. a.], nosioce kapitalizma i komunizma, da se uzmogne izgraditi čista narodna država i kultura. Nadalje, treba uvesti jaku narodnu vladu s narodnom vojskom, koja će onda riješiti sva važna socijalna i politička pitanja, rimsko pravo valja zamijeniti s njemačkim i stvoriti narodno njemačko novinstvo, koje je donle bilo u židovskim rukama. U državi ne može nitko uživati zemaljska dobra, a da ne radi, prije svega dolazi država, a onda pojedinci i staleži i njihovi interesi. (Srkulj 301–302)

Udžbenik prikazuje uspon nacista na vlast kao „dugu i žestoku borbu” nakon koje je uz Hitlera pristala „većina njemačkog naroda” pa je on prvo postao „državni kancelar”, a poslije Hindenburgove smrti „kao *Führer*’ (narodni vođa) predsjednikom republike”. Sve je to, kako tvrdi autor, „narod glasovanjem odobrio” (Srkulj 302), iako nacisti na slobodnim izborima nikada

nisu dobili natpolovičnu većinu, a totalitarna se nacistička država stvarala nasiljem, uklanjanjem oporbe te posebnim ovlastima izglasanima Hitleru. Slijedi kratak prikaz recentne povijesti nacističke Njemačke: nakon što je došao na vlast, Hitleru su prvi ciljevi bili „da riješi socijalno pitanje i da njemački narod oslobodi od tereta nepravednog versailleskog mirovnog ugovora”. Obustavio je „ubitačno plaćanje reparacija”, uveo opću vojnu obvezu i zaposleo Porajnje. Nakon dvije godine Hitler je započeo, kako to formulira udžbenik, „djelo narodnog ujedinjenja pridruživši Njemačkoj” Austriju, sudetske Nijemce te istočnu Prusku. Češku je Hitler stavio pod protektorat Reicha jer je „ometala nastojanja njemačkog naroda oko obnove”, a Slovačka je dobila „slobodu i samostalnost”. Do izbijanja novog rata prema ovom je udžbeniku dovela Poljska jer je odbila „pravedne i vrlo umjerene zahtjeve” koje joj je uputila Njemačka. Štoviše, poljska je vojska uznemiravala njemačke granice pa je Njemačka bila prinuđena „da oružjem zaštititi svoje suplemenike i svoju granicu”. Iako je Njemačka samo štitila svoje „pravedne zahtjeve”, Engleska i Francuska ipak su joj navijestile rat (Srkulj 302–303).

Poglavlje o Drugome svjetskom ratu Srkuljev udžbenik započinje tako da s engleskog i francuskog naviještanja rata Njemačkoj početkom rujna 1939. odmah skače na 1941. kada se „komunistička Rusija” pridružila Engleskoj i Francuskoj. To mu omogućuje da preskoči nezgodnu epizodu sporazuma Ribbentrop–Molotov te njemačko-sovjetske podjele Poljske (isto su činili i poslijeratni udžbenici do početka 1950-ih). Njemačkoj se pridružilo mnogo drugih država, među kojima je, pohvalio se autor, bila i Hrvatska:

Glavni saveznik Njemačke i Hitlera bijaše u Evropi Italija, a u Aziji Japan. Osim toga se Njemačkoj pridružilo još i mnogo drugih država u toj odlučnoj borbi protiv nepravedne plutokracije i barbarskoga

komunizma, koji baciše evropske narode u nevolju i rasulo, za novi, pravedniji i sretniji poredak u svijetu u kojemu će svima narodima, pa i nama Hrvatima, biti jednako osiguran miran razvitak i napredak. U Evropi se Njemačkoj pridružiše još i Hrvatska, Slovačka, Finska, Mađarska, Bugarska, Rumunjska i Španija. (Srkulj 303)

Slijedi opis njemačkih osvajanja u Europi do proljeća 1941.: „U tom velikom hrvanju pobjeđuje hrabra i odlično opremljena njemačka vojska protivnike dosada neviđenom brzinom (‘munjeviti rat’).” U dvije kratke rečenice nabrajaju se zemlje koje je Njemačka osvojila (Poljska, Nizozemska, Belgija, Francuska, Danska i Norveška). Francuskoj „ne pomože ni njezina čuvena ‘Maginotova linija’, sva od betona i željeza” (Srkulj 303).

Srkulj zatim prelazi na prikaz događaja na istočnoj i jugoistočnoj fronti 1940. i 1941. godine. Ovdje se ipak morao dotaknuti sovjetsko-njemačkog sporazuma iz kolovoza 1939. iako nastoji zamagliti njegovu pravu narav rečenicom čija dva dijela nisu logički povezana: „Sovjetska Rusija je imala s Njemačkom pakt o nenapadanju pa je kod rata s Poljskom odnijela istočni dio Poljske.” Potom je Rusija „zavojštila na Finsku republiku, koja je nakon junačke borbe s ruskim kolosom” morala odstupiti dijelove svojeg teritorija. Slijedi kratak prikaz osvajanja Jugoslavije i Grčke, pri čemu se ističe kako je Hitler „sklopio s Jugoslavijom pakt o nenapadanju, ali ga je Jugoslavija izdajnički pogazila”. Sada je, kako kaže udžbenik, „došla na red Rusija (21. lipnja 1941.)”:

Njemačka vojska proдре preko silnih utvrda glasovite „Staljinove linije” duboko u pozadinu, te potuče komunističku vojsku. U ratu protiv komunističke svjetske opasnosti sudjeluju i dobrovoljačke čete iz mlade

hrvatske vojske, i to kako na kopnu, tako i u zraku i na Crnome Moru.
(Srkuľ 304)

Istovremeno, kako navodi udžbenik, „bije se rat protiv Engleske” u kojemu su „njemačke i talijanske podmornice i zrakoplovi potopili velik dio engleskog brodovlja, a London i važniji engleski gradovi bezbroj su puta bombardirani”. U Srkuľjevu prikazu, Hitler je prikazan kao mirotvorac koji nastoji okončati rat, dok je Engleska ta koja je rat započela i koja odbija njegove ponude i produljuje rat:

Veliki vođa njemačkog naroda Hitler nastojao je što prije dokrajčiti taj strašni rat, te je već dva puta Engleskoj ponudio mir i prijateljsko rješenje spora, i to prvi puta već u početku rata god. 1939., odmah poslije svršetka poljskog rata, ali je Engleska svaki puta hladno odbila plemenitu ponudu Vođe. I tako je, krivnjom Engleske i komunističke sovjetske države, krvavi svjetski rat nastavljen. (Srkuľ 304)

Tako je, u Srkuľjevoj interpretaciji koja je, po svemu sudeći, predstavljala i službenu interpretaciju rata u NDH-u, izgledala borba „za novi, pravedniji i sretniji poredak u svijetu, u kojemu će svima narodima, pa i nama Hrvatima, biti jednako osiguran miran razvitak i napredak”.

Na samom kraju knjige, prikazan je „postanak i propast Jugoslavije” te nastanak NDH-a. Prikaz dvadesetih godina fokusiran je na djelovanje Stjepana Radića (uključujući Radićevu fotografiju na str. 306.) i „katastrofu od 20. lipnja 1928.”. Pavelić se prvi put spominje u vezi s proglašenjem Šestosiječanjske diktature, nakon čega je prikaz usredotočen na njegovo djelovanje i gradi se njegov kult. Kako bi istaknuo zasluge Pavelića i ustaškog pokreta, udžbenik najprije oslikava razdoblje „srpske diktature” kralja Aleksandara u

najmračnijim bojama, nakon čega slijedi „hrvatski risorgimento” pod odlučnim vodstvom Pavelića:

[...] Da sasvim uništi Hrvatsku, Aleksandar I. proglasi 6. I. 1929. diktaturu i nastavi progonom Hrvata. Državu podijeli na devet banovina, a Hrvatskoj (bez Srijema) nametne naziv Savska banovina [zanimljivo je uočiti kako se izostavlja Primorska banovina, op. S. K.]. Zabranjeno je bilo hrvatsko ime, zastava, grb i sve što je sjećalo na našu slavnu prošlost. Hiljade hrvatskih sinova bilo je isprebijano i bačeno u tamnicu, a stotine po srpskim sudovima na smrt osuđeno i strijeljano. Ali Hrvatske i Hrvate nije mogao slomiti. To je u prvome redu zasluga našega Poglavnika dra. Ante Pavelića [naglašeni dio teksta kao u izvorniku, op. S. K.], vođe pravaša, koji je tada bio odvjetnik u Zagrebu i hrvatski narodni zastupnik. On odluči provesti odlučnu borbu protiv srpske diktature i Jugoslavije za oslobođenje hrvatskog naroda i za osnutak vlastite, Nezavisne Hrvatske Države. (Srkulj 307)

Udžbenik potom kratko opisuje kako je Pavelić napustio dotadašnji način političke borbe i otišao u inozemstvo (ne kaže točno gdje) odakle je poveo „oružanu, ustašku borbu za oslobođenje Hrvata od srpskoga ropstva” i „organizirao ustaški pokret za oslobođenje Hrvatske”. Tematizira se i „lički ustanak” 1932. „koji Srbi krvavo ugušiše, počinivši najgora nečovještva”. U jednoj rečenici spominje se „pogibija” kralja Aleksandra u Marseillesu 1934., bez navođenja podataka o atentatu (štoviše, taj se termin i ne spominje), organizatorima atentata i atentatoru. Nastanak Banovine Hrvatske ocijenjen je negativno: Maček je sklapanjem sporazuma s knezom Pavlom „pogazio narodno povjerenje” i tako „prestao biti narodnim vođom Hrvata”.

Sam kraj poglavlja *Nezavisna Država Hrvatska* posvećen je propasti Jugoslavije („posljednje tvorevine versailleskoga mirovnog ugovora, koja se još držala”) te „uskrснуću Nezavisne Države Hrvatske”:

Vojničkom pobunom male skupine srpskih oficira od 27. ožujka 1941. proglašen je kralj Petar punoljetnim, odstranjeno je namjesništvo i prekršen ugovor, što su ga s Führerom njemačkoga naroda ugovorili predsjednik vlade Dragiša Cvetković i ministar vanjskih poslova Cincar-Marković. Njemačka je na to navijestila rat i provalila u zemlju, a istodobno su Hrvati digli pod vodstvo dra. Ante Pavelića narodni ustanak i pomoću svojih saveznika Njemačke i Italije srušili svoju dvadeset i tri godišnju tamnicu Jugoslaviju i uskrsnuli svoju samostalnu državu.

[...] Dne 10. travnja proglasi po odredbi ustaškoga Poglavnika dra Ante Pavelića (sl. 67) Slavko Kvaternik kidanje sa Srbijom i uskrснуće nezavisne Države Hrvatske. Dne 15. travnja vratio se je nakon 12 godišnjeg izbjivanja u Zagreb najveći sin Hrvatske i njezin osloboditelj dr. Ante Pavelić i uzeo kormilo Hrvatske u svoje ruke; izveo je djelo veće nego ijedan Hrvat prije njega. (Srkulj: 308–309)

Budući da udžbenički prikaz završava citiranim odlomcima, konkretnih prikaza o tome kako se to „veliko djelo” provodilo u život u udžbeniku nema, čak ni u njegovim kasnijim izdanjima (primjerice, Srkulj, *Poviest novoga vieka*, Zagreb, 1943.). Gotovo da bi se moglo reći da udžbenici iz doba NDH-a predstavljaju ideal današnjih hrvatskih hvalitelja te države: u njima prikaz endehaške povijesti počinje i završava proglašenjem NDH-a, što omogućuje da se tragični događaji koji su uslijedili prepuste zaboravu ili da se prekriju floskulom o „osudi svih totalitarizama”.

Za razliku od pohvala fašizmu, nacizmu, ustaštvu i njihovim vođama koje su koncentrirane u udžbeniku povijesti novog vijeka, antisemitizam je zamjetan u svim udžbenicima – kako onima koji su obrađivali opću povijest starog, srednjeg i novog vijeka, tako i onima o hrvatskoj povijesti. Autor udžbenika za povijest starog i srednjeg vijeka bio je Živko Jakić, još jedan autor koji je prethodno objavljivao udžbenike u Austro-Ugarskoj i međuratnoj Jugoslaviji. U njegovu udžbeniku *Povijest staroga vijeka za V. razred srednjih škola* iz 1942. upadljive su razlike u prikazu židovske povijesti u odnosu na njegov prethodni udžbenik *Povijest staroga vijeka za niže razrede srednjih i sličnih škola sa čitankom* iz 1940. koji se koristio u Banovini Hrvatskoj (te čiji se pre-tisak koristio 1992. u osnovnim školama Republike Hrvatske). U predratnom je udžbeniku židovska vjera u jednoga Boga opisana kao „savršenija od ikoje vjere u staro doba” pa je zato „Palestina i postala kolijevkom kršćanstva”. Učenike se poučavalo da nijedan „stari narod” nije imao „tako divnih knjiga, u kojima se očitovala vjera u jednoga i savršenoga Boga” te da je Biblija, „zbirka krasnih pripovijedaka”, prevedena na „sve kulturne jezike” i „postala svojinom svih stoljeća”. (Jakić 1940: 17–19) U udžbeniku objavljenom u NDH-u, tekst o židovskoj povijesti starog vijeka kraći je, utemeljen na suhim faktografskim podacima i povremeno začinjen napomenama koje su ukazivale na to kako treba promatrati Židove u novim okolnostima. Učenike se tako poučavalo da u „hebrejskoj političkoj povijesti u starome vijeku nema nikakve veličine”, a vjera Židova više nije prikazana kao ishodište kršćanstva niti kao svojina cijelog čovječanstva. Umjesto toga, Židovi su prikazani kao izolacionisti koji su se sami odijelili u vrijeme babilonskog sužanjstva: „U sužanjstvu su boravili 70 godina, i za to se vrijeme, zaslugom proroka, utvrdila njihova vjera i izgradilo se strogo odvajanje od drugih naroda.” (Jakić 1942: 30–32)

Odvojenost Židova od ostalih naroda naglašava se i u Jakićevu udžbeniku *Poviest srednjega vijeka za VI. razred srednjih škola* iz 1943. godine. U njemu se, primjerice, opisuje londonski geto kao dio srednjovjekovnoga grada koji je bio posebno određen za Židove: „U Ghetto vode posebna vrata, koja su noću zatvorena, da ne bi ljudi navalili na Židove i pobili ih.” (Jakić 1943: 144). Na nekoliko mjesta u ovom se udžbeniku navodi da su se posuđivanjem novca bavili samo Židovi jer je kršćanima bilo zabranjeno uzimati kamate, čime se implicira da su kršćani moralno ispravniji od Židova (Jakić 1943: 144, 151, 179). Upravo se lihvarjenje, uz „vjerske protivnosti”, prikazuje kao jedan od uzroka „čestih progona Židova”: „Židovi [su] u svojim Getima novčarskim poslovima, koji su kršćanima bili zabranjeni, često i bezdušnom lihvom, stekli veliki imetak”. Progona Židova potom se spominju u kontekstu optužaba za trovanje bunara u vrijeme kuge, a njihov bijeg od progona na Zapadu u Poljsku i Rusiju koristi se kako bi se ponovno istaknulo da su i tamo „opet u svojim rukama skupili sve novčarske i trgovačke poslove”. Na koncu, udžbenik prikazuje i istjerivanje Židova iz Engleske i Španjolske (Jakić 1943: 179–180).

Antisemitizam je vidljiv i u prikazu hrvatske srednjovjekovne povijesti autora Mihe Barade, Lovre Katića i Jaroslava Šidaka *Hrvatska povijest za VIII. razred srednjih škola* iz 1941. godine, prvenstveno u dijelu udžbenika koji potpisuje Lovre Katić, katolički svećenik i povjesničar. Cilj učenja hrvatske povijesti autori su objasnili u predgovoru: tako se potiče domoljublje jer „domovinska ljubav ne može biti u čovjeka, koji ne pozna prošlosti svoga naroda. Nomad, ciganin, nema domovine, jer nema ni predaje dalje od drugoga koljena”. Autori su pozvali „dragu hrvatsku mladež” da uči hrvatsku povijest s „ponosom i radošću”, poručivši im na samome kraju predgovora: „I zato budite s knjigom Hrvatske povijesti – Za dom spremni!” (Barada i dr. 3–4). U prikazu vladavine ugarskoga kralja Andrije II. (koji potpisuje Katić)

opisuje se kako kralj, zadužen zbog svojih ratova i loše uprave, „zapade u ruke bezdušnih židova, kojima proda poreze, a oni kupeći ih oguliše narod” [naglašeni dio teksta preuzet je iz izvornika, op. S. K.]. Ova se tvrdnja dodatno ističe naslovom ovog poglavlja – Židovi zakupili poreze. Kao i u Srkuljevu udžbeniku, narodno ime Židovi i u ovom se udžbeniku sustavno piše malim početnim slovom (no ne i u Jakićevim udžbenicima). U udžbeničkim prikazima povelja ugarskog kralja Andrija II. kojima se uređuju slobode plemstva vizualno su istaknuti članci usmjereni protiv Židova (te su tako i prikazani u citatima). Primjerice, navodi se čl. 24 Zlatne bule iz 1222. godine u kojemu se kaže da „predstojnici kovnica novca, prodavači soli i porezni utjerrivači ne smiju nikako biti židovi” (Barada i dr. 94). Koju stranicu dalje (str. 96.), objašnjava se značenje povelje iz 1233. za plemstvo, no u posebnom odjeljku nazvanom Židovsko pitanje (*sic!*) navode se sljedeća četiri članka:

1. Židovi ne smiju ubirati poreza, niti će se uzimati za državne činovnike.
2. Židovi se moraju i vanjskim obilježjima razlikovati od kršćana.
3. Palatin i drugi činovnici imaju paziti na židove.
4. Zabranjen je brak između kršćana i židova.

Srkuljev udžbenik *Povijest novog vijeka* iz 1941. obuhvaća dugačko razdoblje od kraja 15. stoljeća do kraja 1941. godine. U većem dijelu ovog udžbenika upada u oči potpuna šutnja o Židovima i njihovoj povijesti. Ne spominju se, primjerice, židovski znanstvenici i filozofi (poput Barucha Spinoze), afera Dreyfus, pogromi u Ruskom Carstvu. U prilično detaljno prikazanoj vladavini Marije Terezije ne spominje se protjerivanje Židova iz Češke niti se među reformama Josipa II. spominje Patent o toleranciji (ali se zato navodi kako je Josip II. sa svog dvora uklonio sve izlišno i pretvorio ga u „glavni stan”) (Srkulj 144–148). Zato se antisemitske opaske mogu naći u

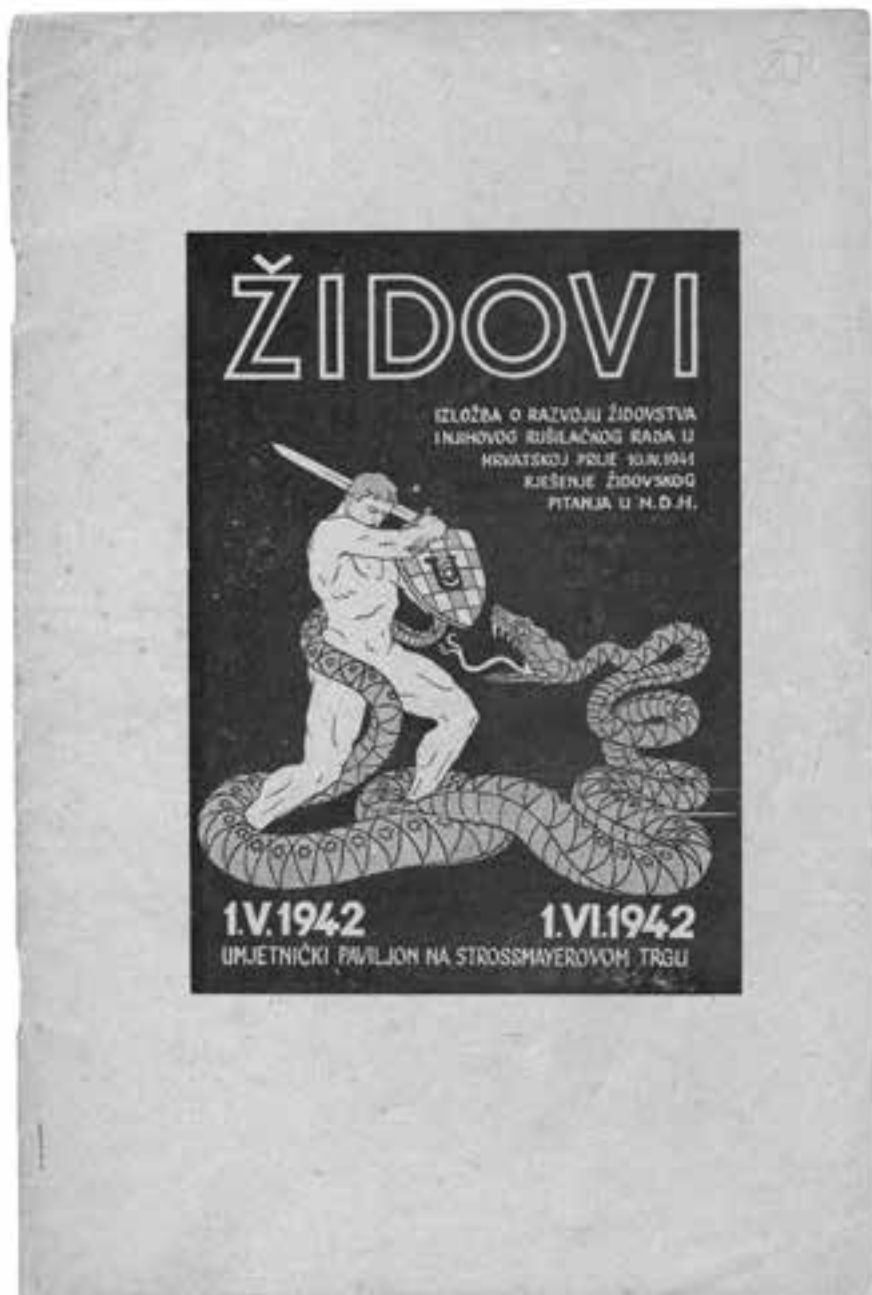
poglavljima koja se bave recentnim zbivanjima, poglavito u prikazu uspona nacista na vlast. Tako se ističe kako se Hitler „zarana upoznao s pogubnim djelovanjem marksista, a vidio je kod toga posla nerazmjerno mnogo židova”. U pozitivnu se svjetlu prikazuju Hitlerove namjere da izgradi „čistu narodnu državu i kulturu” isključivanjem Židova „kao nosioca kapitalizma i komunizma” iz javnog, društvenog i gospodarskog života te osobito iz novinarstva (Srkulj 301–302). Tako se u endehaškim udžbenicima povijesti promiče slika o Židovima kao lihvarima, tlačiteljima i komunistima, istovjetna onoj koju je poticao i nacistički režim, primjerice kada je 1937. organizirao antisemitsku izložbu *Der ewige Jude* (Vječni Židov). U njima, očekivano, nema ni riječi o Nürnberškim zakonima, Kristalnoj noći, deportacijama Židova, napokon ni o genocidu koji se istovremeno s objavom tih udžbenika odvijao u okupiranoj Poljskoj, SSSR-u ili na području NDH-a.

Iako se na prvi pogled čini da je antisemitizam u udžbenicima NDH-a sporadičan, povremene antisemitske opaske treba jasno staviti u kontekst zbivanja u NDH-u. Te su knjige stigle u školske klupe u vrijeme kada je Holokaust bio u punom zamahu. Židovi se 1941. i 1942. masovno deportiraju u logore smrti i koncentracijske logore na području NDH-a kojima su upravljale ustaške vlasti, a od kolovoza 1942. do svibnja 1943. i u nacističke logore smrti, ponajviše u Auschwitz. Između proljeća 1941. i svibnja 1943. – u vrijeme kada su objavljivani ovi udžbenici – ustaški režim i nacisti, provodeći svoje genocidne namjere, uništili su većinu židovskih zajednica na području NDH-a. Zato se postavlja i pitanje odgovornosti autora tih udžbenika za napisanu riječ. U proučavanju i poučavanju Holokausta, uvriježila se podjela suvremenika tih zbivanja u četiri kategorije: žrtve, počinitelji zločina, spašavatelji i (pasivni) promatrači. Kojoj od tih četiriju kategorija pripadaju autori analiziranih udžbenika?

Udžbenici povijesti iz NDH-a, sa svojim antisemitizmom, pohvalama fašizmu i nacizmu, kultom Mussolinija, Hitlera i Pavelića te poricanjem vrijednosti demokracije i parlamentarizma, trebali bi biti poučno štivo svima onima koji i danas smatraju postojanje NDH-a pozitivnom povijesnom činjenicom te tvrde kako čin stvaranja države treba odvojiti od ustaškog režima. Države nisu fenomeni koji nastaju neovisno od ljudskog djelovanja niti ih se može odvojiti od vremena u kojemu su nastale ili od ljudi koji su ih vodili. Ustaški režim bio je kolaboracionistički, a NDH kvislinška tvorevina, saveznica fašističke Italije i nacističke Njemačke (što endehaški udžbenici otvoreno ističu i hvale). Njihovu je ideologiju usvojila i promicala u svojim školskim knjigama, ali, još važnije i pogubnije, i svakodnevno provodila u svojim djelima.

S ciljem jačanja protužidovskih osjećaja među Hrvatima, pogotovo Zagrepčanima, vlasti su u svibnju 1942. organizirale izložbu koja je trebala prikazati opasnost koja dolazi od Židova, kako domaćih, tako i onih u svijetu, napose u zemljama s kojima su Sile Osovine bile u ratu. ►

HPM/MRHH-T-9730

Osim što je nudila uobičajene stereotipe o Židovima kao bogatim, egoističnim pokvarenjacima i onaj o njihovu tobožnjem izgledu, izložba je imala za cilj prikazati židovstvo kao opasnost za mir u svijetu.

MSO

Židovi u Hrvatskoj optuživani su da ne znaju hrvatski, što je prikazano i na karikaturi na kojoj baš ništa nije smiješno. Ispod gornjeg teksta koji kaže da u Hrvatskoj više nema mjesta za Židove stoji pitanje: Moric, kud sad? U vrijeme izložbe većina Židova već je bila u koncentracijskim logorima, mnogi su bili već ubijeni, a svi opljačkani. „Moric“ je prikazan kako bos i s vrećicom u ruci (sjetimo se hrvatskih izbjeglica s vrećicama za Domovinskog rata) traži nove zaštitnike, a oni se prikazuju kao Churchill, Roosevelt i Staljin. „Moric“ nato kaže: „Ja si ga sebi izabrala novi Mojsije!“ Plakat završava konstatacijom da Židovima kod ove trojice teče med i mlijeko, ali zato po njima padaju osovinske bombe.

HPM/MRHH-F-11725

▲ Izložba je organizirana i u Osijeku, odakle su Židovi također bili već odvedeni u logore ili pobijeni. Stanovništvo okolnih sela, kako se vidi po fotografiji, dovođeno je na razgledavanje izložbe, ali teško je reći kakvo je bilo njezino djelovanje, kao što je teško procijeniti u kojoj je mjeri hrvatsko seljaštvo bilo antisemitski raspoloženo.

MSO

Osim kroz školski sustav i udžbenike, režim je i organizacijom učeničkih posjeta protužidovskim izložbama nastojao hrvatskoj mladosti usaditi što veću odbojnost prema Židovima. S obzirom na to da je plan bio istrijebiti Židove na području NDH-a, a najvećim je dijelom u svibnju 1942. već bio ostvaren, postavlja se pitanje razloga takva propagandnog nastojanja. Osim ulizivanja Nijemcima, možda se željelo animirati mlade Hrvate za borbu protiv Saveznika koji su prikazivani kao zaštitnici Židova, ali ujedno i kao sredstvo njihove svjetske moći.

MSO

Žarko Puhovski

ŠTO TO NE VALJA SA ŽIDOVIMA/ ŽIDOVKAMA? Viktimologija ili nosologija?

Razumno je zaključiti da s čovjekom o kojemu petero nepovezanih poznanik(c)a govore loše, nešto nije redu. Da pastiru koji je, možda zbog dosade, počesto vikao „Ide vuk!” ne treba vjerovati. Ili da hrvatska diplomacija – koja tvrdi da država ima loše odnose s baš svim susjedima, a da je to, u svakome pojedinačnom slučaju, njihova krivnja – ne obavlja smisleno svoj posao (čak ni na elementarnoj, analitičkoj razini). Zašto bi, onda, s višetisućljetnim iskustvom ponavljanoga, i široko rasprostranjenog uvjerenja da je židovski narod kriv za različita zla – u različitim razdobljima, u raznim dijelovima svijeta, na štetu različitih skupina – bilo drukčije?

Protužidovski „argumenti” formativno su polazili prije svega od jednodimenzionalne interpretacije biblijskoga teksta (premda postoje i antički primjeri) kao utemeljenja kolektivne krivnje židovskoga naroda za smrt Isusa Krista (premda bez rečene smrti čitava konstrukcija uskrsnuća nije smisleno

moguća). Za potkrepu židovskoga napuštanja pozicije izabranoga naroda navode se – još od sredine 12. stoljeća (Norwich) – priče o ritualnom žrtvovanju katoličke djece („krvna kleveta”), oskvrnuću hostije itd.

Drukčije rečeno, mnogo prije no što je socijalna psihologija došla do koncepta „temeljne pogreške pripisivanja” („*fundamental attribution error*” – Lee Ross, 1977.), židovska je egzistencija bila izvanjski određena upravo pretpostavkom da pripadnici ove zajednice djeluju na temelju posebnih, intrinzičnih, transgeneracijski zadanih motiva, a ne situacijski. Da je (religijska i ina) posebnost Židovki i Židova zadana njihovom izopačenosti, radikalnim odklonom od društvene normalnosti.

Da bi se ovako predrasudama određena skupina mogla lakše identificirati već se stoljećima rabe (uglavnom zamišljene) izvanjske značajke pripadnik(c) a židovske zajednice. Još 1714. Johan Schudt u Frankfurtu izdaje „Jüdische Merkwürdigkeiten” („Židovske neobičnosti”), detaljno opisujući ponajprije „kusati židovski nos” (to pak prihvaća i osnivač estetike Johann Joachim Winckelmann 1764., kao opreku simetriji grčkoga nosa). Brojne karikature i literarni opisi, frenologijski „nalazi”, koji slijede ovaj „idealni židovski lik”, objavljivane su stoljećima, ali realnost je židovstva naprosto izgubljena pod naslagama imidža. Paradoks koji odatle proistječe i danas je na snazi – realni se odnos društvene većine (u raznim epohama, na raznim mjestima) uspostavlja spram lika manjine (koji je sama većina stvorila), a ne spram manjine u realnosti njezina opstanka.

Realnost je antisemitizma, dakle, u njegovoj konstitutivnoj nerealističnosti. Uostalom i sam je termin posve neobičan u svakidašnjoj uporabi jer je u širokoj primjeni negacija termina (semitizam) koji se jedva koristi (gotovo nijedna enciklopedija ga više ne bilježi) kao oznaka uglavnom jezičnih osobina

„srednjoistočnih naroda” (za razliku, primjerice, od uporabe pojmova kao što su antikomunizam ili antifašizam).

Tradicija je duga oko dva tisućljeća – vezana je uz vjerske, socijalne, ekonomske, političke, ideologijske i ine kontekste. Dovodi do raširenoga uvjerenja u (uglavnom negativno percipiranu) posebnost Židova/ki. Njih obilježava, smatra se, njihova kultura, naobrazba i novčarstvo. Oni su iskorijenjeni iz svakidašnjega života (nije im dopušteno vlasništvo nad zemljom, a ponegdje ni bavljenje zemljoradnjom). U konzekvencijama, oni su otuđeni od prirode (dakle: neprirodni, iskorijenjeni), pa u tradiciji nema (kada je o kasnijim bogatim, dobrim dijelom integriranim porodicama riječ) slika niti literarnih opisa Židova u lovu, sportu. Predmnijevana izopačenost dovodi do društvene izopačenosti – ekonomske, vjerske, kulturne i – ne na kraju – seksualne (Reichova rana analiza nacionalsocijalizma i njegovih ideologijskih prethodnika na to uvjerljivo upućuje).

Židovi su stoga nužno otuđeni, pa i samootuđeni – kod Hegela i mladohegelovaca (uključujući, u ovome, i Marxa). Ova se slika djelomice mijenja tek nakon Drugoga svjetskog rata. No, antisemitizam ne prestaje djelovati, pa danas ima, zapravo, tri nosiva tipa:

- nastavak klasičnoga
- metafizički
- postmoderni, indirektni.

Antisemitizam je u suvremenoj Evropi u porastu, pokazalo je to istraživanje u kojem je oko 6000 Židova iz različitih država ispitivano o diskriminaciji protiv njih, objavio je *The Guardian* u studenome 2013. Čak dvije trećine ispitanih izjavilo je kako osjeća probleme zbog antisemitizma, 76 % njih izjavilo je kako se situacija pogoršava i da je tijekom zadnjih pet godina

antisemitizam eskalirao, a 46 % njih reklo je kako strahuje da će biti napadnuti ili maltretirani u javnosti zato što su Židovi. Trećina njih izjavila je kako strahuje od fizičkog napada, a 57 % ispitanika izjavilo je kako su u zadnjih godinu dana čuli da je netko rekao kako je Holokaust „mit” i kako je broj njegovih žrtava „pretjeran”. Istraživanje je provela EU-ova Agencija za temeljna ljudska prava, koja je upozorila da 75 % ispitanika smatra kako je antisemitizam na internetu u porastu, a da 76 % njih misli da je situacija sve lošija.

Skupine za zaštitu ljudskih prava (prosinac 2013.) žestoko su osudile antisemitski ispad u Rumunjskoj kad je jedna državna televizija u toj zemlji emitirala božićnu pjesmu u kojoj se poziva na spaljivanje Židova. *Spiegel Online* prenosi da je pjesmu emitirala TVR3 u četvrtak 5. prosinca. Na TV kanalu namijenjenom seoskoj populaciji prikazana je snimka zbora koji pjeva pjesmu u kojoj se neizravno slavi „holokaust” i koristi riječ koja se ondje smatra pogrdom (kao npr. Čifuti kod nas). U pjesmi je neimenovani zbor pjevao „jedino kao dim u dimnjaku, samo za to je Židov dobar”.

U vlaku na relaciji Namur – Bruxelles u svibnju 2012. putnici su putem razglasa čuli sljedeću obavijest: „Dobrodošli u vlak za Auschwitz. Mole se svi Židovi da siđu u Buchenwaldu.” Komesar njemačke vlade za antisemitizam, Felix Klein, preporučio je krajem svibnja 2019. Židovima da ne nose kipe u određenim dijelovima Njemačke, a razlog je „porast antisemitizma”.

Sažeto, problem pogađa poznati izriječ Theodora W. Adorna iz 1949.: pisati pjesme nakon Auschwitz je barbarstvo. Zasigurno to vrijedi i za teoretiziranje u poslijeratnoj epohi, a posebice za teoretiziranje koje bi se bavilo Auschwitzom samim (kao simbolom onoga što se pogrešno – i amerikanizirano pomodno – naziva Holokaust, a zapravo se zove *Šoa* ili *Churban*). Jer, klasični antisemitizam u mnogim se svojima oblicima i dalje pojavljuje

premda ne uspijeva postati vladajućom ideologijom – iako u nekim evropskim sredinama nije ni daleko od toga (primjerice u Mađarskoj).

Metafizički antisemitizam posebice je perverzna pojava; to je, naime, antisemitizam u društvima koja su ostala (gotovo) bez Židova. Na djelu je, očito, sustavski neraskidiva utkanost antisemitizma u niz (i) suvremeno aktivnih svjetonazorskih tvorbi. U sredinama kakve su npr. Poljska ili Hrvatska, gdje je židovska populacija u Drugome svjetskom ratu praktički iskorijenjena, stari su antisemitski obrasci i dalje razmjerno često u upotrebi. Ako ništa drugo, traži se postotak židovske krvi kod onih javnih osoba koje to „ne priznaju”, ili se inzistira na „lokalnim agentima šire zavjere koju predvode Židovi” (Soros je pritom, naravno, odlikovana figura).

Postmoderni je antisemitizam (uglavnom negativno) određen mnogim odrednicama modernoga stanja, posebice u političkoj i svjetonazorskoj domeni. Uza sve ograde koje proizlaze iz kompleksnosti društvenih procesa, ipak je – upravo u ovome kontekstu – indikativno to što je politički udio radikalne desnice (izražen postocima glasova na izborima, čak i unatoč porastu posljednjih godina) u zapadnim dijelovima današnje Njemačke višestruko manji nego u istočnima, te u Austriji i pretežno njemačkim pučanstvom naseljenim dijelovima Švicarske. Jer, samo je (nekadašnja) Zapadna Njemačka prošla kroz proces ovladavanja prošlošću (*Vergangenheitsbewältigung*) – dobrim dijelom zahvaljujući nastojanjima takozvanih šezdesetosmaša – dok su takvi procesi posve izostali u Austriji (koja je desetljećima uvjeravala sebe i druge da je bila tek prvom žrtvom Hitlerove agresije), Istočnoj Njemačkoj (gdje je vladajuća ideologija interpretirala povijest kao da su njezini pripadnici oduvijek bili na strani antifašista), te u Švicarskoj (gdje sporni ustupci Trećem Reichu u cilju očuvanja neutralnosti zemlje donedavno uopće nisu bili tematizirani). Jačanje pak radikalne desnice (koje se, svakako, ne može svesti samo na ovaj čimbenik)

izaziva – politički logično – odgovor druge strane, a rezultat jest neprestano njihanje značajnih dijelova političke scene između nedemokratskih ekstrema.

Hrvatska nije, dakle, ni po čemu specifična – to je, u najmanju ruku, evropski problem. U Hrvatskoj je, međutim, specifična zaustavljenost na klasičnim antisemitskim obrascima, te stoga i ne-začuđujuća rijetkost javnih glasova koji su pripralni reagirati na revizionističke fantazme ili, čak, na otvoreno zazivanje totalitarnih ideologijskih sklopova – i krvavih obračuna koji ih svagda prate. U devedesetima antisemitizam je bio više-manje sastavnicom *mainstreama*, dakle: društvene normalnosti. Poslije 2000. stanje se promijenilo nabolje, no ne toliko da se, posljednjih godinu-dvije i opet ne bi mogli nazirati obrisi *revivala* (još uvijek, srećom djelomice) socijalno prihvatljiva antisemitizma.

Tomu je dobrim dijelom tako i stoga što se antisemitizam razvio kao nezaobilazan izdanak zapadne civilizacije, pa i kao jasan indikator intolerantnosti i nasilnosti, permanentno prisutan u raznovrsnim ispadima iz kolektivno nesvjesnoga koje suodređuje sve manji, ali i dalje nezanemariv broj pripadnika civilizacija nastalih u Evropi.

Suvremeni antisemitizam pak ne treba (kao još donedavno) ni izraelsku politiku sile kao izgovor – štoviše, u vremenima otvorenih ratova na Bliskom istoku u pravilu se primjećuje nevoljkost u osudi nerijetkih povreda međunarodnoga humanitarnog prava koje čini izraelska vojska (o tomu je u hrvatskoj i inoj javnosti povremeno bilo riječi.). Antisemite ne zanima, naime, toliko izraelska država (za koju bi – u krajnjoj crti – imali čak i simpatija jer su uvijek slabi na silu i autoritet), koliko činjenica da još uvijek ima Židova u „njihovim” sredinama (ma koliko malo), da je židovski doprinos svjetskoj kulturi naprosto nezaobilazan, da Židovi, kao nacionalno iskorijenjeni, nisu „pravi domoljubi”. Dapače, u eri protumigrantske politike (od Orbana nadalje), Izrael se čini sve

više prirodnim saveznikom mnogim vladama (i svim desnicama), a ni „domaće židovsko pučanstvo” nije više percipirano kao primarni izvor populacijske (i ine) opasnosti po „nosive državne nacije”.

Dobar je pokazatelj domaće prisutnosti (spontanoga, svakidašnjici immanentnog) antisemitizma sve češće nesklapno, posebice: nehajno odnošenje spram najvećega zla u povijesti. Jasno se to vidjelo u svojevremenome nastupu jedne naše popularne književnice. Ona je godinama kultivirala formulaturnu prostotu vlastita stila, da bi – manikirajući se (!?) – izrekla svoj pravorijek o Židovima (i ne znajući, dakako, da već 1943. u jednoj špijunskoj filmskoj komediji – *Above Suspicion* Richarda Thorpea – Joan Crawford, opisuje nacistička mučenja kao „*totalitarian manicure*”). Snalazeći se u temi koju je odabrala poput poslovične slonice u staklani, manikirka je (površno nabadajući *Dnevnik Anne Frank* – nekoliko godina prije no što je knjiga došla u pitanje na popisu školske lektire) preporučila Židovima da konačno postanu ljudi, upravo na godišnjicu dana koji, unatoč svemu, označava globalno sjećanje na vrijeme kada su Židovi masovno ubijani, jednostavno zato što su bili označeni kao ne-ljudi. Na reakcije što ih je izazvala odgovorila je naglašavajući ponos zbog toga što je o palestinskim žrtvama (nasuprot Anni Frank) govorila („radujući se na neki način”, kako je sama rekla) „baš na židovskoj televiziji” (čime se opet vraća stari obrazac „židovske plutokracije” – koja, u načelu iz pozadine, upravlja naizgled „našim” ustanovama i tvrtkama).

I pripovijest se nastavila, baš na hrvatski način – red primitivizma, red neznanja, red nebrige, pa red manipulacije itd. Počelo je s baš-me-briga pristupom, da bi se uletjelo (zbog neznanja ponajprije) u klasični antisemitski paranoidni sindrom (izvan kojega je naprosto besmisleno nazvati TV Novu židovskom televizijom). Činjenica pak da je čitav manikirski šou (posve

pogrešno, dakako) zabranjen govori, naime, mnogo više o nesigurnosti lokalnoga medijskog vodstva, no o globalnoj židovskoj zavjeri.

Nesretne su se reakcije međutim samo nizale. Unatoč sustavnom zaboravu pokazalo se da je Anna Frank zapravo napisala: „Doći će dan kad ćemo opet biti ljudi, a ne samo Židovi”, a da je u izvoru (nekada) glasovita Marxova formulacija iz „Židovskoga pitanja” („društveno oslobođenje Židova jest oslobođenje društva od židovstva”). I jedno i drugo je, razvidno, posve različito od teksta spomenuta TV-manikiranja, no drugo i nije trebalo očekivati. Nakon što je pogrešan navod (djelomice precizno) ispravljen u novinama, pokazalo se da i same reakcije podliježu ozbiljnoj kritici. I kada je bilo nužno nešto reći, velika većina nije ni znala (a kamoli htjela) reagirati.

Dakako, dotična književnica neka je vrst (zakašnjele?) farsične zakrpe na hrvatskome antisemitskom loncu koji kuha već odavno (slično situaciji u drugim srednjoevropskim nacijama, ako to koga tješi). Primjerice, još početkom 1903. godine, pod utjecajem Grge Tuškana (kojemu su svi režimi ostavili jednu od lijepih zagrebačkih ulica), Dujakov *Sisački glas*, u okviru udara protiv „mađarona”, okreće se i protiv lokalnih Židova, označujući ih potom čak „glavnim neprijateljima Hrvatske”. Prema *Sisačkom glasu*, od 8. svibnja 1903., u izgredima u Petrinji poskidani su mađarski natpisi i uništeni grbovi. Prosvjednici su krenuli prema željezničkoj postaji uz povike: „Abzug Magjari! Abzug Židovi!” i sl. U optužnici protiv Đure Dobranića iz Petrinje, navodi se da su izgrednici, nakon navedenih uzvika, počeli razbijati prozore na kućama trgovaca Leitnera i Deutscha. To je tek epizoda, *the rest is history*.

Književnica, logično, u skladu s tradicijom (za koju ne haje), ne ostaje samo na načelnome antisemitizmu, nego ga pripravlja i za domaće potrebe: „Danas su Židovi, mislim na nacističku židovsku vlast koja uništava Gazu, raketom pogodili glavnu bolnicu u Gazi. Trenutno tvrde da su je, zabunom,

razorili Palestinci. Za koji će sat objaviti da su je morali srušiti jer su se tamo sakrivali 'teroristi'. Onda ćemo čitati kako su bolesnicima javili da imaju pet minuta vremena da izađu iz bolnice koja nije bolnica nego skladište oružja a oni, bolesnici, nisu bolesnici nego 'ljudski štit'.

Hrvatska i dalje šuti. Puhovski, preciznije, čovjek koji za sebe tvrdi da je Židov, na svim je hrvatskim televizijama tri puta tjedno. O svemu sve zna. Zašto nam se ne javlja ovih dana? Jednom se javio. Zašto se ne javlja svaki dan? Nacisti ubijaju djecu svaki dan. A oni Goldsteini? Svi napamet znaju ime i prezime svakog NDH zločinca.

Gdje su ti Goldsteini? Doktorirali su na hrvatskom Zločinu. Da li je zločin samo kad Ante četrdeset i prve prereže vrat Zimmermannu ili je zločin i kad 2014. Zimmermann u krvavu hrpu mesa pretvori petogodišnje dijete? Pa tako tisuća puta? Da tisuću puta? Nikome ne pada na kraj pameti brojiti žrtve židovskog državnog terorizma."

Ne radi se samo o bizarnim ispadima narogušenih spisateljica, jer takvi „selebovi” žive od naslućivanja onoga što javnost pretežno traži (pa makar i zato da bi tu javnost – u granicama, dakako – „simpatično provocirali”). O „židovskome problemu” domaća se javna normalnost svagda izjašnjava s ograndom. U „Hrvatskoj enciklopediji” npr., konstatira se da je prema popisu pučanstva u državi zabilježeno 576 Židova, ali se odmah (posve neleksikografski) dodaje: „u stvarnosti ih ima više”. Valjda se baš židovska zajednica skriva od popisa (za razliku, recimo od romske – gdje je to višestruko dokazani slučaj), možda i zato da naudi imidžu Hrvatske. U odrednici posvećenoj antisemitizmu Hrvatska se, indikativno, uopće ne spominje. Riječju, ako je moguće, treba te neugodne aspekte prošlosti nekako zaturiti, zanemariti, zaboraviti.

Židovski se identitet, kao što je poznato, povijesno pojavljuje kao rezultat višestoljetne (unutarnje i izvanjske) socijalne konstrukcije i gradi se (s vremenom sve očitije) kao negacija normalnosti, u čemu podjednako sudjeluju Židovi, kao i njihovi neprijatelji. Tako se uspostavlja obrazac „Židov/ka kao drugi/a”, štoviše: „Židov/ka kao odlikovani (naime: najbliži, susjedni) lik drugotnosti”.

Normalnošću se pritom samorazumljivo smatra ono što čini većina ljudi. Proglasiti pak židovsku egzistenciju nenormalnom krije u sebi golemu poteškoću jer ovu skupinu u evropskoj (etničkoj, kulturnoj, jezičnoj, pa i vjerskoj) tradiciji nije moguće tako jednostavno i jednoznačno razlikovati od drugih. Njih se u pravilu ne razaznaje na ulici (osim, naravno, kada se odijevaju, „ekstravagantno”, kao hasidi ili ne stavljaju na glavu jarmulku/kipu kao vanjski znak vlastite pobožnosti). Odatle onda slijedi temeljni postav antisemitske „obrane normalnosti”: upravo zato što ih se ne vidi, zato što se na očigled ne razlikuju od većine (normalnih) – kao crnci za razliku do bijelaca ili žene za razliku od muškaraca – oni su posebice opasni. Oni/e govore jezik većinskoga naroda države u kojoj žive, ne razlikuju se po boji kože, nerijetko čak ni po vjeri, jer su mnogi prešli na katolicizam (ili na protestantizam), no okolina to ne zaboravlja nego tu osobu u pravilu i dalje smatra Židovom, ali konvertitom.

Židovi/ke jednostavno ne mogu samostalno odlučiti da se više ne identificiraju kao takvi jer ih njihova okolina i dalje identificira kao one druge, drukčije od sebe. U Njemačkoj, gdje su se mnogi pripadnici/e židovske zajednice u veoma visokome stupnju bili integrirali u „nijemstvo”, Hitler je uspostavio posebne urede za nauk o rasi zato što ne zna tko su sve „osobe židovske rase” (pri čemu je sam pojam rase primijenjen na skupinu koja se izvanjski ne razlikuje od ostalih načelno posve besmislen). Uobičajeni državni

aparat to ne može razlikovati pa se uvode posebni uredi koji će ustanoviti tko su „strana tijela” u njemačkome pučanstvu.

To se u posebnom postupku dokazuje ispitivanjem dokumenata čak dvaju naraštaja unatrag. Ujedinjene su nacije poslije 1945. nedomišljeno osigurale svojevrstan (izokrenut, doduše) Hitlerov postumni trijumf jer su antisemitizam proglasili (odlikovanim) oblikom rasizma. Da bi se ta nepostojeća rasa na neki način ipak definirala, napravljen je prijelaz u drugi rod pa se u drugoj polovici 19. stoljeća počelo govoriti o kulturi kao temelju židovskoga identiteta, a onda i o „pogubnome utjecaju židovske kulture na kulture evropskih nacija”. Problem je međutim u tome što ne postoji jedna jedina, jednoznačna židovska kultura. Primjerice, u filozofiji se idejni svjetovi autora kao što su Spinoza i Marx doista ne mogu spojiti, a osim toga dodatni interpretacijski problemi nastaju s onima koji su, poput Spinoze, zbog svojih filozofijskih stavova isključeni iz židovske zajednice. Posebnost židovskih sugrađana (ili, ranije, su-podanika) nije samo u izvanjskoj sličnosti s većinom evropskih nacija, nego i u tomu što su (zbog vjerskih i drugih razloga) bili prisiljeni na alternativnu egzistenciju. Budući im vlasništvo nad zemljom nije bilo dopušteno, postali su, zapravo prinudno, pionirima urbanoga načina života, avangardom buržoazije i moderne privrede, ali i prvim promotorima modernoga obrazovanja (jer su im druge socijalne vertikale bile još teže dostupne). Uspješnije od mnogih drugih tako su izborili svoje mjesto među novom društvenom elitom što je opet izazivalo zavist i socijalni animozitet – potvrđujući stare predrasude.

Društveni moćnici veoma brzo uviđaju da socijalne prosvjede s raznim povodima bez opasnosti po sebe same mogu usmjeriti protiv „židovske plutokracije” i sl. te da zbog toga neće doći u sukob s nekom drugom državom. Za očuvanje vlasti ta je spoznaja vrlo važna. Ubijanje većeg broja Francuza

u Njemačkoj, na primjer, brzo bi izazvalo sukob s Francuskom, dok se zbog ubijanja Židova (najprije na području Rusije pa dalje) nitko nije baš pretjerano uzrujavao. Problem suočavanja s antisemitizmom leži u tome što on zapravo nema realnu socijalnu podlogu, nego sasvim imaginarnu, koja, međutim, može biti „elastično” rabljena, tako da služi gotovo svakoj realnoj svrsi. Predrasude spram židovske populacije pritom su poprimale specifičan oblik, za razliku od najčešće forme ove predrasude nisu polazile od pretpostavljene kulturne (i ine) inferiornosti ciljane skupine, pa se problem za antisemitsku poziciju iskazivao u tome što su „oni” penetrirali u „našu” kulturu, što, zahvaljujući svojoj pionirskoj poziciji u građanskome društvu, imaju određenu razinu civilizacijske superiornosti (postignute, sukladno pretpostavci, nepridržavanjem uobičajenih pravila).

Na Židove se, dakle, gleda u svojevrsnim škarama, i „*von oben*” i „*von unten*”, prezire ih se i zavidi im se istovremeno, ali nijedno od toga ne olakšava njihovu poziciju. U nešto sofisticiranijoj varijanti židovstvo se ne mrzi, ali ga se hoće eliminirati – iz patriotskih razloga, dakle, iz ljubavi spram vlastite zemlje, ne iz mržnje (a za patriotizam, kako je poznato, moralne granice ne vrijede). Jer, Židovi su „apatridi”, „*vaterlandslose Gesellen*” (momci bez domovine). Oni ne dovode u sumnju samo većinski patriotizam, nego niječu samu osnovu nacionalne kulture (vezanost uz lokalnu tradiciju, „tlo”).

Ukratko, davno prije Mertona, *selffulfilling prophecy* egzercirala se upravo na židovskoj sudbini jer se njihov društveno prihvaćeni lik uspostavljao na način koji je „izazivao” negativne (pa i nasilne) reakcije. Na njih je tovareno mnogo toga iz društvene realnosti (ali i društveno nesvjesnoga), neovisno o stvarnim odnosima. Židovska viktimologija stoga je višestoljetni (pa i tisućljetni) rezultat permanentnoga reproduciranja jednostavne predrasude: oni nisu kao mi, iako nam sliče (u nekada popularnom, devetnaestostoljetnom

Što to ne valja sa Židovima/Židovkama? Viktimologija ili nosologija?

njemačkom romanu, majka zabrinuto kazuje kćeri: „Budi oprezna, draga, Židovi jako liče na ljude.”). Budući da „nisu kao mi”, „oni” jednostavno nisu normalni (neovisno o tome imaju li nekih osobina previše ili premalo). Budući da nisu normalni, oni su – socijalno – bolesni; na kraju, nosologija se pojavljuje kao nužan uvjet židovske viktimologije. Sve je ostalo, prihvatiti li se opisani slijed, „samo” tehničko pitanje.

Na fotografijama koje slijede slučajnim su odabirom prikazani ljudi koji su stradali u Holokaustu, neki od njih pružajući otpor. Samo rijetki među njima su preživjeli, opterećeni traumama koje su često, ne htijući, prenosili na sljedeću generaciju. Tako su žrtve tog masovnog zločina postali i oni rođeni poslije 1945.

1.

2.

3.

Žrtve Holokausta

4.

5.

6.

7.

8.

10.

11.

12.

13.

14.

15.

16./17.

18.

19.

20.

21.

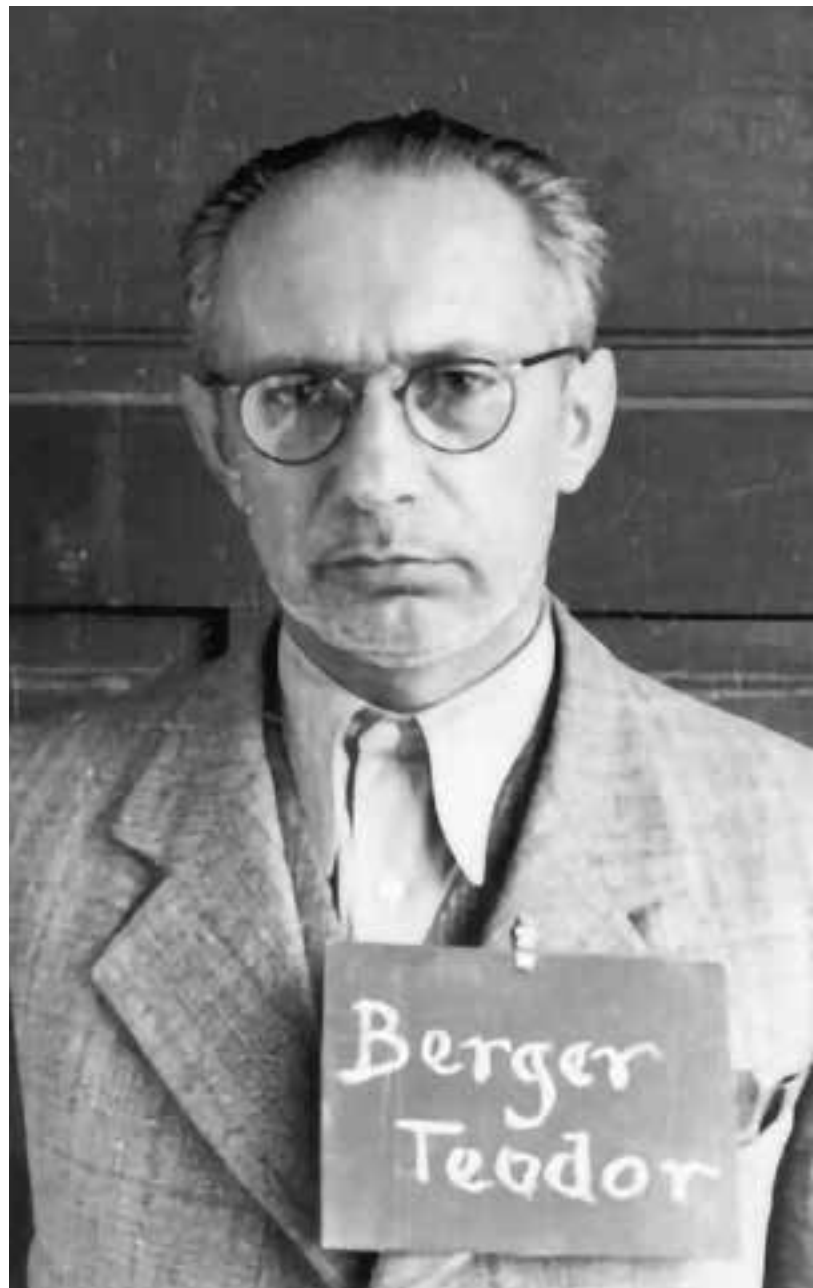
23.

24.

25.

26.

28.

POPIS LEGENDI

1. Julius Hiršl (Hirschl), stradao je u logoru Jasenovac.
MGKC-19545
2. Franc Hiršl (Franz Hirschl) veletrgovac iz Koprivnice, stradao je u logoru Jasenovac.
MGKC-19542
3. Ivan Hiršl (Hirschl) (1905.-1941.), profesor francuskog jezika na Realnoj gimnaziji u Koprivnici. Od 1939. do 1940. Vladin povjerenik i gradonačelnik Koprivnice. Ubijen je u logoru Jasenovac.
MGKC-19548
4. Zlatko Švarc, profesor kemije na Realnoj gimnaziji u Koprivnici. Stradao je u logoru Jasenovac.
MGKC-19570
5. Lola Neufeld iz Koprivnice, kći trgovca. Stradala je u Holokaustu, na nepoznatome mjestu.
MGKC-19553

6. Josip Scheyer, trgovac iz Koprivnice. Stradao je u Holokaustu na nepoznatome mjestu.
MGKC-19554
7. Vilim (Vilmos) Viola (Mađarska, 1894. – Auschwitz, 1944.), liječnik, dugogodišnji predsjednik čakovečke Hevre kadiše.
Ustupio Vladimir Kalšan
8. Gizela Vrančić (r. Deutsch), kći rabina Josefa Deutscha, privatna činovnica, s nećacima Doricom i Zdravkom, 1943. Potkraj iste godine uhićena je i odvedena u nepoznatom smjeru, navodno u Auschwitz. Djeca su spašena.
Vlasništvo: Theodora Klayman, SAD, ustupio Milivoj Dretar
9. Tri sina Malvine Švarc iz Koprivnice: Žaki (1893.), Vlado (1897.) i Aurel (1899.). Stradali su u logoru Jasenovac.
MGKC-19575
10. Zora Sonnenschein, kći Oskara Sonnenscheina iz Lepavine, stradala je u Auschwitzu.
MGKC-19594

11. Eugen (Jenni) Sonnenschein iz Koprivnice.
Stradao je u logoru Jasenovac.
MGKC-19595
12. Vjenčanje Regine i Huga Heinricha iz Koprivnice. Regina
je stradala u Auschwitzu, a Hugo u logoru Jasenovac.
MGKC-19601
13. Obitelj kantora Leona Wolfensohna iz Koprivnice. Sin Beno
stradao je u Lepoglavi 1945., snaha Klara r. Schiller emigrirala je u
Palestinu 1948. Kantor Leon ubijen je u Jasenovcu, a supruga Sofija r.
Rosennkrantz stradala je u Auschwitzu. Kćeri Silva i Erna su preživjele
rat, a treća kći Marta (druga s lijeva) stradala je u Auschwitzu.
MGKC 19602
14. Obitelj Vajs, Velika župa Prigorje. Otac Josip i majka Ljubica
stradali su u logoru Stara Gradiška, a sin Jože – Gumbek
poginuo je kao borac Zagrebačke brigade u Moslavini.
HPM/MRNH-F-9140
15. Vera Blauhorn, r. Mitzky, oko 1930. Stradala
u Auschwitzu ili Loborgradu.
Vlasništvo: Zbirka Marije Winter, Ludbreg, ustupio Milivoj Dretar
16. Verica i Zdenka Appler, Ludbreg, oko 1935.
Stradale su u logoru Jasenovac.
Vlasništvo: Zbirka Marije Winter, Ludbreg, ustupio Milivoj Dretar

17. Terezija Lefković, r. Moses iz Varaždina, s djecom Ognjenom i Renatom. Terezija i Renata nestale su u logoru 1942.
GMV-44866
18. Dora Graner (Čakovec 1914. – Auschwitz, 1944.), suvlasnica tvornice „Braća Graner”. Odvedena je u logor 8. lipnja 1944. zajedno sa sinom Tomislavom. Oboje su stradali u logoru.
Ustupio Vladimir Kalšan
19. Jelisava Krajanski, r. Meller (Šopron, 1891. – Auschwitz, 1942.), pijanistica i žena ljekarnika dr. Artura Krajanskog. Njezin je suprug dr. Krajanski, ne želeći dospjeti ustašama u ruke, u travnju 1941. izvršio samoubojstvo.
GMV-95501
20. Lucija (Luci) Haberman (Velika Kaniža, Mađarska – Jasenovac, 1942.), privatna učiteljica stranih jezika iz Vinkovaca. Stradala je u logoru Jasenovac zajedno s majkom Elzom i sestrom Augustom.
GMVI
21. Rebeka Stern-Hofman (Rumunjska, 1887. – ?, 1941.), liječnica, sa suprugom (Varaždin, 1939.). Uhićena je 13. srpnja 1941. i internirana u logoru Loborgrad. Nestala je u studenom iste godine.
GMV-88544

22. Tri generacije obitelji Heinrich iz Koprivnice. Stoje s lijeva: Branko i Zlatan (stradali u Jasenovcu), Albert preživio; sjede: nepoznata žena, Hugo (stradao u Jasenovcu), Netty, Hugina majka (nema podataka), Regina (stradala u Auschwitzu)
MGKC 19610
23. Moses Gottesmann (desno) (Brod na Savi, 1912. – Jasenovac, 1942.). Stradao u logoru Jasenovac.
Ustupio Stribor Uzelac Schwendemann
24. Ella Shön (Šen) iz Vinkovaca, predsjednica Židovskog dobrotvornog gospojinskog društva, zajedno sa suprugom Filipom (58 godina), trgovcem, 1942. deportirana u logor Jasenovac gdje su oboje stradali.
GMVI
25. Walter Šparing (Varaždin, 1910. – Jasenovac, travanj 1945.), trgovac. Uhićen je zbog suradnje s NOP-om i odveden u Jasenovac. Ubijen je u travnju 1945.
GMV-PO 48 = GMV PO 1062
26. Teodor Berger, tvorničar i suvlasnik tvrtke Herman i Berger. Uhićen je 1. siječnja 1945. zbog pomaganja NOP-u. Umro je idući dan od posljedica mučenja na policiji.
GMV PO

27. Sergio de Simone (Rijeka, 1937. – Hamburg, 1945.) sa svoje dvije sestrične. svo troje je bilo otpremljeno u Auschwitz. Dvije sestre su se spasile, a dječak je bio podvrgnut medicinskim istraživanjima tuberkuloze i na kraju obješen s ostalom djecom koja su služila za pokuse.
Preuzeto iz: *Sanja Cimper, Od emancipacije do Holokausta – Židovi u Rijeci i Opatiji 1867. – 1945.*, Muzej grada Rijeke 2013.
28. Stjepan Steiner (Donja Stubica, 1915.- Zagreb, 2006.), liječnik, internist. Medicinski fakultet završio je u Zagrebu. U listopadu 1941. sa suprugom Zorom r. Goldschmidt odlazi u Bosnu s drugim židovskim liječnicima u svrhu suzbijanja endemskog sifilisa. Bilo je to u sklopu akcije koju je osmislio liječnik dr. Ante Vuletić, Pravednik među narodima, kako bi spasio osamdesetak Židova liječnika i njihove obitelji. U lipnju 1942. oboje odlaze u partizane. Zora radi u sanitetskoj službi Desetog korpusa zagrebačkog, a Stjepan je od studenog 1943. referent saniteta Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba i osobni liječnik Josipa Broza Tita. S Titom je prošao bitke na Neretvi i Sutjesci, te desant na Drvar. Umro je u Zagrebu 2006.
Jasminka Domaš, *Glasovi, sjećanja, život*, Zagreb, 2013.

POPIS KRATICA

GMV	Gradski muzej Varaždin
GMVI	Gradski muzej Vinkovci
HPM	Hrvatski povijesni muzej
HR-DARI	Državni arhiv u Rijeci
HR-HDA	Hrvatski državni arhiv
JUSP	Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac
MGKC	Muzej Grada Koprivnice
MRNH	Muzej revolucije naroda Hrvatske
MSO	Muzej Slavonije, Osijek
ŽOZ	Židovska općina Zagreb

Ova je knjiga namijenjena onima koji žele saznati više o stradanju Židova na području Nezavisne Države Hrvatske, koji žele razumjeti kako se takav zločin mogao dogoditi, koji ne žele zaboraviti tisuće nevinih žrtava i koji nipošto ne žele ponavljanje takvih užasa u budućnosti. Namijenjena je i svima onima koji su spremni postaviti si pitanja: „Što su radili moji roditelji/djedovi i bake u to strašno vrijeme? Jesu li bili žrtve? Jesu li bili heroji koji su pomagali spašavati živote? Jesu li pružili otpor zločincima? Jesu li bili promatrači koji su nečinjenjem omogućili zločin? Jesu li se okoristili tuđom nesrećom otimajući imovinu onih koji su poslani u smrt? Ili su možda i sami bili zločinci koji su ponižavali, progonili i ubijali?" Za svakoga tko je živio u ono vrijeme vrijedilo je jedno od ovih pitanja. Nitko nije mogao biti izvan navedenih kategorija. Za sve pak vrijedi pitanje: "Zašto?"